

İKİ DÜNYA ARASINDA BİR GERÇEKLİK: İNSANIN SEMBOL ATASI
ÂDEM'İN YARATILDIĞI CENNET ALGISİ

- Reality Between Two Worlds: The Perception of Heaven Where Adam –
The ANcestor of Human Symbol –Was created –

Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Okumuş

RTE Üniv. İlahiyat Fakültesi İDKAB-Kelâm Bölümü

Abstract: *Where the prophet Adam was created has been as an old debate. In our essay, we deal with three main issues which have shaped the route of the discussion. Accordingly, some aspects of the debate advocates the classic idea, in which Adam created in heaven and sent to the world because of the sin he committed. The other aspect of debate suggests that Adam was created in the world which requires his responsibility. The third issue of the essay discusses whether Adam is the first man to be sent to humankind as a prophet.*

Keywords: *The Creation of Adam, Human history, Eve, heaven*

GİRİŞ

Bilindiği kadarıyla insan neslinin başlangıcı Âdem'in yaratılmasıyla hayatiyet bulmuştur. Bütünüyle insan cinsini temsil etmekte olan Âdem lafzı,¹ kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın insan neslinin ürettiği bir gerçeklik olgusu şeklinde tanımlanabilir. Nitekim ilk yaratılmanın açıklandığı Kur'an ifadelerine bakılacak olursa, yeryüzünde halkedilecek olan bu varlığın insan denilen cinsi tesmiye eden ve cinsiyet üstü bir kullanımda ele alınmış olan varlığı ifade ediyor olduğu görülebilir.² Daha sonraki kullanımlarda ise bu algının yavaş yavaş değiştiği görülmektedir. Denilebilir ki bu kullanımlarda ifade edilmiş olan Âdem lafzı ise, eşiyile birlikte huzur içinde yaşayan ve sorumlu bir aile babası olan şahıs olarak dile getirilmiştir.³

*¹ Âdem kelimesinin kökü genel olarak adamu-babam (Sümer Dili), adamu-yapılmış, meydana getirilmiş, ortaya konulmuş, çocuk, genç (Asur-Babil dilinde), adam-kul (Sabiî dilinde), Adamah-yer, toprak, kırmızı renk insanın yaratıldığı toprak (İbranice) anlamlarına gelmektedir. Eski doğu dillerinde Adam: Yerden veya yere ait, insan, insanlık şeklinde kullanılmıştır. Kavramın Adam-siyah kan (Akadlılarda) kullanımı da vardır. Bkz. Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem-İlk İnsan*, Ankara 1994, s. 12-13. Kelimenin Kur'an'daki kullanımlarından Âdem 33 yerde, bütün insanları kapsayacak şekilde "*Âdemoğulları/ben-i âdem*" şeklinde ise 9 yerde geçmektedir. Bilindiği gibi yukarıdaki kullanımların dışında Hz. Âdem'in "*Ebu'l-Beşer*" ve "*Safiyullah*" lakapları da kullanım sahasındadır. Bkz. Erdem, *age*, s. 16. Hülâsa, kelime, Kutsal kitaplardan Tevrat'ta insan-insan cinsi anlamında sıklıkla kullanılmıştır. Bkz. Kitabı Mukaddes, Tekvin, Bap, 4/1-2.

² Bakara, 2/30, 33, 36, Al-i İmrân, 3/59, Tâhâ, 20/116, 121.

³ A'raf, 7/20-24, 189, Maide, 5/27, Meryem, 19/58, Tâhâ, 20/117.

Anlaşıyor ki ilk yaratılıştaki Âdem tanımlaması ile devamında dile getirilmiş olan Âdem lafızları, aynı gerçekliğin farklı süreçlerdeki olgusalılığı şeklinde dile getirilmektedir.

İnsanlığın model atası olan Âdem'in⁴ başlangıç itibariyle yaratıldığı yer konusu, diğer dinsel algılarda olduğu gibi, İslâm düşünce geleneğinde de geniş tartışmaların olduğu bir fikrî zemin oluşturmuş gibidir. Öyle ki süreç içerisinde Hz. Âdem'in nerede yaratıldığı sorusuna verilen cevaplara göre zihnî konumların teşekkül etmiş olduğu da görülmektedir. Denilebilir ki geleneksel algının kurgulamış olduğu zihnî yapıların neredeyse tamamı, ayırım gözetmeksizin klâsik eğilim dediğimiz çözüm şeklinin etkisinde fikir serdetmiştir. Esas itibariyle mevcut algının kendi içerisinde bir rahatlama sağladığı varsayılsa bile, ilkesel olarak sorumluluk sahibi olan insanın hareket alanını bütünüyle kısıtladığını düşünmekteyiz. Zira mevcut dinsel realite, insanın bilinçli olarak yaptıklarından sorumlu bir varlık olarak dünya üzerinde yaratıldığını açıkça deklere etmiş görünmektedir.

Gelinen nokta itibariyle denilebilir ki insanoğlu, hakikati kavrama noktasında sembol ve gerçeklik arasında sıkışmış görünmektedir. Onun bu hâli, düşünsel üretimlerini büyük oranda etkilemektedir. Kanaatimizce yeryüzünün yegâne sorumlu varlığı olan beşerin bu gibi zihnî sıkışıklık hâlinden kurtuluşunun çareleri de yok değildir. Deyim yerindeyse sūfîlerin “*kabz hâli*” mesabesinde olan bu durumdan kurtulmak yine insanın zihnî çabasına bağlı görünmektedir. Mamafih eşyayı künhüyle birlikte ele alabilen geniş spektrumlu bir muhayyile, sorunun hâl çaresi olarak görülebilecek olan başlıca çözüm aparatıdır. Diğer bir deyişle, insanın düşünsel kurtuluşu olarak görülebilecek olan “*bast hâli*”, yine insanın kendi çabasıyla gerçekleşecek olan bir eylem sahasıdır.

Müslüman kültür havzasında ilgili tartışmanın gölgesinde teşekkül etmiş olan kesin kabullerin olduğu da bugün itibariyle artık yadsınamaz bir gerçeklik hâline dönüşmüştür. Dahası, aynı kültür çevresi içerisinde cennet kavramının çerçevesi hakkındaki algılar üzerinden de büyük bir ayrışmanın olduğu görülmektedir. Bu iki algının peşisıra giden her düşünsel eğilimin de kendisine yol gösterici delillere sahip olduğu bilinmektedir. Bu itibardır ki sağlıklı bir beşer algısının oluşabilmesi için

⁴ Bilindiği şekliyle beşerin kadim geleneğinde ilk Peygamber olan Hz. Âdem'in ya da sadece beşer olarak halkedilmiş olan Âdem'in insanlığın ilk atası olduğu algısı konusundaki farklı tutumların varlığı, Kur'an'da bahsi geçen kıssanın da yorum aralığının genişlemesine neden olmuş gibidir. Bu aralığın ortaya koyduğu düşünsel geleneğe uyarak fikir serdetmiş olan Mustafa İslamoğlu, Hz. Âdem için “*insanlığın sembol atası*” (sembolik değil) ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal-Tefsir*, İstanbul 2008, s. 17. Mamafih onun bu şekil kavramsallaştırmasının ilgili kıssanın ruhuna daha uygun olduğunu düşünürsek, Âdem'in halkedilişi ile Hz. Âdem'in elçilik vazifesini deruhte edişi arasında hayli zaman geçtiğini de peşinen kabul edebiliriz.

hem yaratılış gerçekliği üzerindeki sis perdesini aralayacak, hem de insanın sorumluluğunun net kurallarını belirginleştirecek yorumlara daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Bugün itibariyle geleneksel yorumların insanoğlunu tatmin etmediği düşünülürse, bu sorunun behemahl zm sath-ı miline girmesi de gerekmektedir.

Konunun daha başlangıcında dile getirilebilir ki Kur'an'da kullanılmış olan Cennet lafzının esasında tanıdık bir *bahçe*⁵ algısı üzerinden dile getirilmiş olması, âhiret hayatında insanın kavuşacağı nimetlerin olası vasıflarına değinme isteği sebebiyledir. Oyle ki Kutsal metinlerde dile getirilmiş ola Cennet tasvirinden hareket ederek mevcut nimetlerin somut ve görünür olan varlığı üzerinden bilinç oluşturabilen her insan, vahyin hakikatiyle kendi gerçekliğini ortak bir noktada buluşturma şansını yakalayabilecektir. Nitekim hitap edilen her şahıs, eğer takva sahibi bir mü'min olursa öte dünyada mutlak surette kavuşacağına dair vaat edilmiş olan Cenneti ve içindeki nimetleri daha kolaylıkla kavrayabilecektir. İlginç bir şekilde insanoğlunun beklentinin yüksek olması hasebiyle doğrudan muhatap kılınmış olduğu bu süreç zarfında bazı kavramları anlamakta zorlandığı da grlmektedir. Bu yüzdendir ki iki dünyayı da ilgilendiren ilgili kavramın kullanım şekli sebebiyle beşer nezdinde büyük bir ihtilafın çıktığı açık bir husustur.

Cennet lafzının geleneksel Müslüman kültürde özellikle de âhiret'te inananlara miras bırakılan mekân olduğu konusunda genel bir uzlaşı olduğu grlmektedir. Ancak bu konuda en az geleneksel algı kadar gcl delillere sahip olan farklı algıların olduğu da bir gerçektir. Zira bilindiği şekliyle ilgili kavramın kutsal metinlerde dünya hayatından sorumlu bir yönetici olarak atanmış olan insanın yaratıldığı mekân için kullanılmış olması durumu, bu konudaki farklı algıların kökenini oluşturmaktadır. Cennet kavramının paralel algıyı besleyecek şekilde insanın gelecekte yaşayacağı ortam için tasavvur edilen bir mekân olarak kullanılmış olması da kafa karışıklığına sebep olmuştur. Kanaatimizce görev alanı yeryüzünde tanımlanmış ve orasının imarı için yaratılmış olan sorumlu bir varlığın, dl mahiyetinde yalnızca âhiret'te varılacak yer olan bir Cennet içinde yaratılmasının anlamsızlığı da ortadadır. O nedenledir ki Kur'an'da bahsedilmiş olan cennet-bahçe'nin yaptıklarından sorumlu olan insanın öte dünyada gideceği Cennet'ten başka bir anlamı olsa gerektir. Yoksa bu iki kullanım arasındaki farkı göz ardı eden mevcut Cennet algısı, hlihazırda olduğu veçhile beraberinde pek çok sorunun da doğmasına zemin hazırlamıştır.

Geleneksel dinî düşünceye göre insanlığın atası olan dem'in peygamber olan Hz. Âdem olduğu konusunda kesin kabul olduğu gibi, Hz. Âdem'in bidayette

⁵ Ebu'l-Fazl İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut 1988, II, 385-386, Ragıp İsfehanİ, *Müfredât Elfazı'l-Kur'an*, Beyrut 1992, s. 204, Ebu'l-Beka, Eyyb b. Musa, *el-Külliyât*, Beyrut 1993, s. 372.

yaratıldığı yer konusunda da kesin bir uzlaşmaya varıldığı görülmektedir.⁶ Ancak mevcut kültürel yapı içerisinde azınlık bir düşünsel kitle olsa da bu iki algının peşisıra gitmeyen farklı bir fikrî eğilimin de olduğu bilinmektedir.⁷ Her şeye rağmen aynı kültür içerisinde Âdem ve Cennet algısı konusunda geleneksel algıdan çok farklı düşünenlerin olması, Müslüman kültürün dinamizmine büyük katkı sunduğu da bir gerçektir. Kültürel dinamizmin ilk müntesiplerine göre Hz. Âdem'in ilk olarak yaratılmış olduğu Cennet, dünyada bir bahçe olmalıdır. Yoksa sadece iradeli bir şekilde yaptıklarından sorumlu olan insanın âdil yargılamasından bahsedilemez. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın açık beyanına göre kişiler, yalnızca yaptıklarından sorumlu tutulacaklardır.⁸ Zira İslâm'ın kesin olan hükmü gereği bir kişinin yaptığı günahın bedeli, onun soyundan tahsil edilemez.⁹ Yoksa suçun ve günahın tevarüs edildiğini ileri süren kadim dinî düşünce modelleriyle teğet algı oluşturulmuş olur.

Âdem ve onun yaratıldığı mahal hususunda geleneksel algıyı besleyecek şekilde ileri sürülmüş olan her türlü fikrî yaklaşımın mevcut düşünsel yapıyı tahkim

⁶ Geleneksel kültürün baskın olan mevcut hâli itibariyle dile getirilecek olursak, cennetteki yaratılma gerçeği insan algımızın neredeyse merkez kavramı hâline getirilmiştir. Diğer bir deyişle insanlık bidayette mutlak surette ahiret hayatında dönüş yapacağı Cennet içerisinde halk edilmiştir. Bu algının genel hatları itibariyle Müslüman kültürün merkez parametresi olduğu konusunda herhangi bir şüphe de yoktur. Ancak mevcut algının bütünüyle hakikati içermediği konusunda gerek geçmiş ulema arsında, gerekse de günümüz düşünürleri arasında güçlü itirazların olduğu da bilinen bir husustur. Nitekim insanlığın içerisinde yaratılmış olduğu Cennet'in olası mekânı konusunda şu açıklama yapılmaktadır: “Arap dilinde c-n-n kökünden türetilen tüm kelimeler “örtünme, gizlenme” anlamına gelir. Cennet'in “zemini görünmeyecek kadar örtülü, kapalı” kök anlamının nedeni bizce “insan bilincine ve tecrübesine kapalı” olduğu, “akıl kavrama kapasitesi dışında” olduğu içindir...” (İslamoğlu, *age*, s. 17. Devamında ise aynı eğilimin taşıyıcı şahsiyetlerinden birisi olan Yaşar Nuri Öztürk de benzer açıklamalarda bulunmaktadır: “Kur'an ve hadiste yeri ve mahiyeti belirtilmeyen bu cennetin mü'minlere vaad edilen ölüm sonrası cennet mi, yoksa bağlık bahçelik, sulu, meyveli arazi anlamında yeryüzünün herhangi bir yeri mi olduğu hususu ihtilaftır. İçlerinde ashab ve tabiünün da bulunduğu büyük çoğunluk, bu cennetin yeryüzünde huzur ve refah dolu bir bölge, bir toprak parçası olduğu kanaatindedir.” tespitini yapmaktadır. (Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, İstanbul 1991, s. 22.

⁷ Geleneksel algının güçlü alternatifi pozisyonunda olan bu eğilimin bilinen en güçlü temsilcilerinin başında İmam Mâtürîdî gelmektedir. Onun yaklaşımına göre yeryüzünde halife olarak yaratılmış olan Âdem'in yine dünyada bir yerdeki cennette-bahçelik yerde iskân edilmiş olması daha uygun bir kabul hükmündedir. Ebu Mansur Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne/Tefsiru'l-Mâtürîdî*, Beyrut 2005, I, 416-417. Yakın görüşler için bkz. Mahmud b. Ömer ez-Zamahşerî, *Keşşaf*, Beyrut 1987, I, 124, 127-128.

⁸ En'âm, 6/164, İsrâ, 17/15, Fâtır, 35/18, Zümer, 39/7, Necm, 53/38.

⁹ Yâsin, 36/54.

amaçlı olduğu söylenebilir. Zira ilgili düşünceenin başat eğilimi olan Âdem'in yaratılmış olduğu Cennet'in gökyüzünde bir yerde olduğu kanaati, süregelen dinî ve kültürel yapı içerisinde kesin bir kabul mahiyetinde algılanmıştır. Öyle ki bu fikrî yapı değil üçüncü bir yorumun tedâvüle çıkmasına, kendisini ikincil durumda bırakacak her türlü yoruma da şiddetle karşı durmuştur. Hatta yukarıda bahsedilen geleneksel düşüncelerin dışında gelişmiş ve bütünüyle sorumlu ve dünyalı insan olgusunu gündeme getiren her eğilim, geleneksel bünyeden dışlanma opsiyonuyla karşı karşıya bırakılmıştır. Hâlbuki ileride belirtileceği şekilde ilk yaratılışın teknik detaylarına bütünüyle muhalif olan ve Âdem'in yaratılmış olduğu cennetin gökyüzünde olduğu ve oradan dünyaya geldiği tezi, mevcut insan algısının zayıf karnı durumundadır. Kanaatimizce çağdaş insanın kullanımına sunulabilmesi için bu algının hem insan sorumluluğu açısından, hem de sünnetullah yasaları bakımından yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Bahsi geçen konuda yabana atılmaması gereken bir dördüncü algı daha vardır ki, bu algıya göre insanın atasının yaratıldığı süreci ifade eden her türlü bilgi, soyut değerler üzerinden anlaşılmalıdır. İlgili yaklaşıma göre Âdem'in Cennet'te yaratılmış olması gerçeği, esasında somut bir halkedilişı değil, kıssanın psikolojik evrelerden oluşma ihtimalini veren farklı bir düşünce modelini ifade etmektedir. Kültürel yapı itibariyle Müslüman toplum nezdinde pek de fonksiyonel olamamış olan bu eğilimin bazı sûfi çevrelerce iştiyakla kabul edildiği de görülmektedir.¹⁰ Hülâsa olarak ifade edilecekse, bu algıların hepsinin de kendisini destekleyecek materyaller üzerinde inşâ edildiği görülmektedir. Önemli olan şey, mevcut algıların sünnetullah diye bildiğimiz yüce Allah'ın varlık yasalarıyla uyumlu olmasıdır. Yoksa bilimsel verileri dışlayıp, sadece rivayet üzerinden kurgulanmış olan bir gerçeklik algısı oluşur ki, bu algının Kur'an'ın anlaşılmasının önündeki en büyük engellerden birisi olduğu bilinmektedir.

Te'lifâtlarında Âdem ve Cennet konusunu işleyen düşünürlerin kendi mansıp ve meşreplerinin düşünsel eğilimlerini takip eden bir çizgide fikir serdetmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Müslüman kültürün baskın ve etkin dinsel anlayışının temsilcileri olan geleneksel Ehl-i Sünnet'in pek çok temsilcisi, tartışmayı tek elden yürütme gibi toparlayıcı bir fikrî sistematik de geliştirmişlerdir. O nedenledir ki ilgili okulun içerisinde temâyüz etmiş olan âlimlerin büyük bir kısmı, tartışmayı daha ziyade ilk insan olan Âdem'in peygamber olan Hz. Âdem olduğu ve insanın ilk olarak yaratıldığı Cennet'in de Âhiret'te gidilecek olan Cennet olduğu düşünsel koridorda ele almışlardır.¹¹ Esasında onların konuyu, dünya yaşamında

¹⁰ Şemseddin Yeşil, *Füyuzat*, İstanbul1984, I, 53, Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 19-22, 114.

¹¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Riyad 1993, I, 82, Hasan Basrî, *Tefsiru'l-Hasan Basrî*, Kahire ts., I, 73-74, Ebu'l-Berekat en-Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî-Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Beyrut 2009, I, 79, 82, Ebu's-Suud, *Tefsiru'l-*

iyilik üzere yaşayan mü'minlere öte dünya hayatında ödül olarak verileceği deklere edilmiş olan Cennet'in henüz yaratılıp yaratılmadığı ve yok olup olmayacağı noktasından ele aldıkları için muarızlarına cevap yetiştirmek sadedinde bazı gerçeklikleri atlamış oldukları da açıkça görülmektedir.¹² Onların Cennet algısı konusunda varmış olduğu kesin kanaatleri, hangi beklenti üzerinde gelişmiş olursa olsun, mevcut yaklaşımlarına göre, yaptıklarından mutlak surette sorumlu olan insan projesinde bütünüyle sorunlu bir yapı oluşturduğu da yadsınamaz bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca bu fikrî yapı, münderecatında gerek Yüce Allah'ın yaratma iradesini, gerekse de yeryüzü-dünyada yaratılmış halife olan insan algısını da sarih bir şekilde açıklayamaz mahiyette kusurlu çözümlenmeler de barındırmaktadır. O yüzdendir ki ilk yaratılışın insanlığın atası olan bir kişinin işlemiş olduğu günâhın tevârüs edildiği bir yapıda deklere edilmiş olması, sadece yaptıklarından sorumlu tutulacak bir insan için asla kabul edilebilecek bir izâh tarzı olarak gözükmemektedir. Bu konuda insanın sorumluluğunu destekleyecek daha güçlü bakış açılarının gündeme gelmesi, hatta konuya sırf insanın sorumluluk değeri açısından bakacak bir düşünsel eğilimin daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. İnsanın hesabına taalluk eden bildirimlerin kapalılık gibi bir yapısal sorun taşımaması gerektiğini bilebilirsek, yaratılış, Âdem ve Cennet olgularını daha iyi anlayabiliriz.

I-Kavramsal Yapı

Bilindiği gibi insanın ilk yaratılışıyla ilgili olarak fikir serdedenler, genel manada konuyla ilgili düşüncelerine temel aldıkları bazı kavramlar üzerinden kanaat belirtmişlerdir. Yürütülen çalışma esnasında konuyla ilgili olarak görülen kavramların başında Âdem, hubût-inme¹³ ve Cennet terimleri gelmektedir.

Allâme Ebi's-Suûd/ İrşadu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, I, 111, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, Ankara 2012, s. 308, Ebû Muhammed Abdullah İbn-i Kuteybe, *el-Maârif*, İstanbul ts., s. 18.

¹² Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, İstanbul 1994, ss. 237-239.

¹³ Hubût: "Bir taşın yukarıdan aşağıya inşi veya düşüşü gibi bir cebir veya zorlama sonucunda yukarıdan aşağıya inmek ya da düşmek. Sözcük, insanla ilgili kullanıldığında 'inzâl' sözcüğünün aksine 'hafife alma, küçümseme' amacıyla olur. Çünkü Yüce Allah, 'inzâl' sözcüğünü, meleklerin, Kur'an'ın, yağmurun vs. inzâli kullanımlarında olduğu gibi 'şerefine; üstünlüğüne dikkatleri çektiği şeylerle' ilgili kullanmıştır. Hubût sözcüğünü ise, 'alçaltılmaya dikkat çektiği yerlerde' zikretmiştir. Örneğin 'İn oradan'(A'raf, 7/13) ve 'Şehre inin' (Bakara, 2/61) sözünde, ne bir yüceltme, ne de bir teşrif; şereflendirme (anlamı) vardır. 'Hepiniz oradan inin' (Bakara, 2/38) de bunun gibidir..." İsfahanî, Müfredat, s. 1499-1500. Demek ki hubût kavramı nimet ve lütuf nitelikleri dışında teknik olarak normal bir inme olayını, ifade etmektedir. İnsanın yeryüzüne inmesi de zaten aşağı yer manasında olan dünya için normal bir prosedür olarak görülmelidir. Haddizatında daha herhangi bir fiil icrâ etmemiş olan insanın yeryüzüne inşi de işlemiş olduğu bir suç

Kanaatimizce bu üç terim de bütünsel bir anlam verecek içerikte ele alındığı için, terimler arasında gezinirken sorumluluk üzere dünya üzerinde halkedilmiş olan insan-âdem gerçeği bütünüyle göz ardı edilmiştir. Yaratılış amacı sorumluluk ve görev bilinci üzerinde tahakkuk etmiş olan bir âdem'in, ilk yaratılış itibarıyla sorumluluğun olmadığı bir mekânda tahlîki düşünölemeyeceğine göre, yukarıda sıralanmış olan kavramların insan sorumluluğunun mekânı noktasından yeniden ele alınması gerekmektedir. Yoksa tıpkı bugün olduğu gibi hayatın gerçeğine dokunmayan ve bütünüyle kurgusal bir zeminde dile getirilmiş olan bir insan anlayışını yaratılış felsefesi olarak kabul etmek zorunda kalmış olacağız.

Düşünen insanlar arasında uzun zamandır tartışma vesilesi olan konunun merkez kavramı kanaatimizce cennet terimidir. İlgili terimin sağlıklı anlaşılması ise konunun daha da vuzûha kavuşmasının anahtar rolünü icrâ edecektir.¹⁴ Sözlüklere bakıldığında “*cennet*” teriminin, kelime anlamı olarak ‘*ağaçlık, çiçeklik, bahçelik, ormanlık yer*’ anlamına geldiği görölmektedir.¹⁵ Bu yüzden cennet kavramı, ‘*yeşillik*

yüzünden değil, aşağı yer olan dünya üzerinde yaratılış amacına uygun olarak gerçekleşmiş olan bir hubût şeklinde görölmelidir. Bu durumun bir tenzîl-i rutbe şeklinde değil, belirli bir süre için yaşayabileceği mekânın tahsisi şeklinde değerlendirilirse daha doğru bir yaklaşıma ulaşılabileceğini düşünmekteyiz. Yüce Rabbimizin konuyu tahkiye ediş şekline takılmadan insanın ilk olarak yaratıldığı mekânın dünya olduğu açıklıkla ifade edilebilir.

¹⁴ Geleneksel Müslüman kültürde “Cennet” kavramının tartışılan anlam versiyonu üzerinden gidecek olursak diyebiliriz ki kadîm tartışmanın odaklandığı asıl konu, insanoğlunun Âhîret'te gideceği Cennet ile Âdem'in yaratılmış olduğu Cennet'in aynı yer olduğu fikridir. Ancak bu algının güçlü muarızları da kendi görüşlerini destekleyen argümanları ileri sürmekten geri durmamışlardır. Nitekim çağdaş Kur'an eğitimcilerinden kabul edilen Bayraktar Bayraklı, “*gözden saklanmış, girift ağaçlı bahçe*” anlamını verdiği cennet'in, insanlığın atası olan Âdem'in içerisinde yaratıldığı dünyaya ait bir mekân olduğunu ileri sürmektedir. Bayraklı, *age*, I, 336.

¹⁵ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Beyrut 2005, s. 156. Sözlüklerde (c-n-n) kökünden gelen kelimeler genel olarak “örtmek, gizlemek, saklamak” anlamında kullanılmıştır. Aynı kökten gelen Cennet kelimesi de sözlükte “*bitki ve ağaçlarıyla yeri gizleyen, saklayan ya da örten, ağaçlık her tür bahçe/örtülü yer ve bahçe*” anlamına gelmektedir. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, II, 385-386, İsfahanî, *Müfredât Eلفazı'l-Kur'an*, Beyrut 1992, s. 204, İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2005, s. 96. Kur'an-ı Kerim'de Cennet için Cennâtü Adn-Adn Cennetleri (Tâhâ, 20/75-76), Cennetü'l-Firdevs-Firdevs Cennetleri (Kehf, 18/107), Cennâtü'n-Na'im-Nimet Cennetleri (Vâkıa, 56/11-12), Cennâtü'l-Me'vâ-Cennet Konakları (Secde, 32/19), Dâru'l-Huld-Ebedîlik Yurdu (Furkan, 25/15), Dâru's-Selâm-Esenlik Yurdu (Yunus, 10/25), Dâru'l-Mükâme-Ebedî Oturulacak Yer (Fâtır, 35/35), Dâru'l-Ahîra-Diğer/Son Yurt (Bakara, 2/94), Makam-ı Emîn-Güvenilir Makam (Duhân, 44/51-53) ifadeleri gibi çeşitli tanımlamalarda bulunulmuştur. Kemal Atik ,

içerisindeki bir bahçe' anlamında da dile getirilmiştir. Nitekim bu minvâl üzere *'cenne/cânn/mecnûn'* anlamında kullanıla ve (c-n-n) kökünden gelen kelimeler, Kur'an'da 201 yerde geçmektedir. Görüldüğü kadarıyla Kur'an'da geçen bu kavramın birbirinden hayli farklı farklı kullanım sahaları da bulunmaktadır. Kavram üzerinde çalışmış olanlar ilgili terimin 8 farklı anlamı olduğunu dile getirmişlerdir. Bunlar: herhangi bir şeyi örtmek,¹⁶ anne karnındaki cenin,¹⁷ yılan,¹⁸ kişiyi koruyan kalkan,¹⁹ görünmeyen varlık olan cin,²⁰ akıl sağlığının yetersiz hâli olan delilik,²¹

İslâmî Kavramlar, Ankara 1997, s. 156-158, Hüseyin K. Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul 2000, s. 105-110, Karagöz, *age*, s. 96.

- ¹⁶ En'âm, 6/76. "Cenne" kavramın genel-ilk anlamı örtmektir. Gecenin karanlığı bastırınca hem aydınlığı, hem de içindekileri karartıp örttüğü için bu anlam kullanılmıştır. Ebu'l-Beka, *Külliyât*, s. 352, İsfahanî, *Müfredât*, s. 340-341, Bayraklı, *age*, I, 335, Okuyan, *age*, s. 184.
- ¹⁷ Nem, 53/32. Anne karnı çocuğu saklayıp gizlediği için "cenin-ecinne" kelimesi örtülmüş, saklanmış, cenin anlamında kullanılmıştır. Henüz doğmamış çocuk, anne karnında bulunduğu sürece böyle adlandırılır. Ebu'l-Beka, *age*, s. 352, İsfahanî, *age*, s. 341, Okuyan, *age*, s. 184-185.
- ¹⁸ Neml, 27/10, Kasas, 28/31. Hz. Musa ile büyücüler arasında geçen olayda asanın yılan şeklindeki bu kullanım şeklindeki kelime cänn'dir. Yılan şeklinde ince ve çevik olup hızla gözden kaybolduğu için yılan şeklinde ulanılmıştır. Kelimenin bir yılan türünü ifade ettiği de söylenmiştir. İsfahanî, *age*, s. 343, Okuyan, *age*, s. 184.
- ¹⁹ Mücâdele, 58/16, Munafikûn, 63/2. Kelimenin kök anlamına uygun olarak sahibini saklayan, gizleyen ya da koruyan kalkan anlamı da vardır. Kalkan aleti, arkasına saklanana gizleyip koruduğu için "koruyan" anlamında kalkan lafzıyla dile getirilmiştir. Orucun kalkan olduğunu söyleyen hadisler de vardır. "Oruç bir kalkandır" Müslim *Kitabu's-Savm*, 1151, İsfahanî, *age*, s.341, Okuyan, *age*, s. 185.
- ²⁰ En'âm, 6/100, Hicr, 15/27, Rahman, 55/15, 39, 56, 74. Hicr Suresi'nin 27. âyetinde kullanılmış olan "el-Cânn", "el-Cinne" kelimeleri "Cinler" demektir. Gerek Kur'an'da, gerekse de sözlüklerde geçtiği şekliyle Cin sözcüğü, iki anlamda kullanılır. Birincisi "beş duyudan gizli, saklı ya da örtülü ruhani varlıklar" için kullanılır. Bunların tümünde "ins- insanlık/bilinen, tanınan" sözcüğünün mukâbilidir. İsfahanî, *age*, s. 149-150. Bu anlamda cin sözcüğünün kapsamına cinler-ortada bulunanlar, melekler-hayırlılar ve şeytanlar-şerliler girer. Bu itibarla her melek bir cindir fakat her cin bir melek değildir. Sâffât Suresi'nin 158. âyetinde olduğu gibi diğer kullanımında ise "Cin topluluğu" şeklinde dile getirilmiştir. Ebu'l-Beka, *age*, s. 352, İsfahanî, *age*, s. 341-342, Okuyan, *age*, s. 184. Görünmeyen anlamına gelmektedir. Okuyan, *age*, 184.
- ²¹ A'raf, 7/184, Hicr, 15/6, Mü'minûn, 23/25, 70, Şuarâ, 26/27, Sebe, 34/8, 46, Sâffât, 37/36, Duhân, 44/14, Zâriyât, 51/39, 52, Tûr, 52/29, Kamer, 54/9, Kalem, 68/2, 51, Tekvîr, 81/2. Bu âyetlerdeki "cinne" kelimesi, aklın örtülmesi, delilik, cinnet getirmiş, cin çarpış demektir. Delilik, "nefisle akıl arasına giren bir engel" sebebiyle aklın saklı ya da gizli kalması hâli olarak bilinmektedir. İsfahanî, *age*, s. 342, Okuyan, *age*, s. 184-185.

yeşillik içerisinde olan bahçe,²² iyi insanların öldükten sonra gidecekleri Cennet,²³ anlamlarında kullanılmıştır.

Bilindiği kadarıyla kavramın günlük yaşamdaki kullanımlarda dile getirilmiş olan fiiller üzerinden anlaşılacak güçlü bir yapısının olduğu kadar, iyi insanların hret hayatında nail olacakları nimetlerin mekânı algısı üzerinde yükselen bir yapısının da olduğu grlmektedir. Geleneksel düşüncenin cennet-yeşil bahçe algısı bütünüyle hret hayatında kavuşulacak “Cennet” için olduğu gerçeğinden hareketle, denilebilir ki; insanın ilk yaratılışı esnasında kullanılmış olan cennet teriminin dünya üzerindeki bir bahçe olma olasılığı pek dikkate alınmamıştır. Hâlbuki kelime anlamı itibariyle ifade edilecek olursa, ilgili terimin daha ziyade dünya hayatına yönelik kullanımları göz önünde durmaktadır. Ancak Müslüman

²² Kur’an’da iman esasları bağlamında ele alınmış olan Cennet lafzı, insanların dl bilincini geliştirmek için yaşadığı ortamlar itibarıyla tanidik objeler üzerinden betimlenmiştir. Nitekim bu algıyı destekleyecek şekilde düşünce serdetmiş olan günümüz kelâmcılarından Hüseyin Atay, ilgili âyette ifade edilmiş olan “cennet” lafzının hret’teki “Cennet” kavramıyla aynı terimsel kalıpla ifade edilmiş olması konusunda şöyle söylemektedir: “Dil bakımından bahçe anlamında olan “cennet” kelimesinin hrette mü’minlerin yerinin adı olması, onun her tarafının güllük, ağaçlık ve bahçelik olduğunu ifade eder, orada bahçelik olmayan hiçbir yer yoktur.” Hüseyin Atay, *Kur’an’da İman Esasları ve Kader Sorunu*, Ankara 2009, s. 135. Kelimenin dünyadaki “bahçe” veya “bahçeler” anlamındaki Kur’anî kullanımları için bkz. Bakara, 2/35, 265, 266, En’m, 6/99, 141, A’raf, 7/ 19, 22, 27, Ra’d, 13/4, İsra, 17/91, Kehf, 18/32, 33, 35, 39-40, Tâhâ, 20/117, 121, M’minn, 23/19, Furkan, 25/8, 10, şuar, 26/57, 134, 147, Sebe, 34/15, 16, Duhân, 44/25, Kf, 50/9, Necm, 53/15, Nuh, 71/12, Nebe, 78/16. Bu âyetlerde de görüldüğü gibi “cennet” kavramının “cenneh” ve “el-cenneh” şeklindeki kullanımları ise hret’teki “Cennet” değil, dünyadaki herhangi bir “bahçe” anlamındadır. Nitekim “Cennet” kavramı, Furkan Suresi’nin 8. yetinde de olduğu gibi yine “dünyadaki özel bahçe” anlamında kullanılmıştır. Bilindiği gibi bahçeye benzetilen “cennet” kavramına genel olarak “bahçe” denilmesinin sebebi ise, üzerindeki yeşilliklerden dolayı zemini-toprağı örtmesidir. Zira ‘ağaçlarıyla yeri gizleyen, saklayan, ya da örten, ağaçlık bahçelere’ “cennet” adı verilir. Ebu’l-Beka, *age*, s. 352, İsfehanî, *age*, s. 341, Okuyan, *age*, s. 185.

²³ Ra’d, 13/35, Kehf, 18/32, 33, Sebe, 34/16, Rahmân, 55/46, 54, 62, Kalem, 68/17. Kur’an’da çokça zikredilmiş olan “el-cenneh” lafzı, ikili bir anlam yapısında bazen dünyadaki bahçe anlamında, bazen de hret’teki cennet anlamında ifade edilmiştir. Görüldüğü kadarıyla kavram, hem hret’teki cenneti kapsayacak şekilde, hem de dünyadaki bahçeleri ifade edecek şekilde “cenneh”, “cennetn”, “cenneten” ve “cennât” şeklinde ortak kullanılmıştır. Dahası ilgili kavram, bazen belirteç edatı olan eliflam takısı alarak marife şeklinde, bazen de takıyı almayarak nekra şeklinde kullanılmıştır. Bu demektir ki kelimenin el takısı aldığı her yerde hret’teki cenneti, almadığı zamanlarda ise dünyadaki bahçeleri kastettiği görüşü doğru bir yaklaşım değildir. Okuyan, *age*, s.186.

kültürde ilk yaratılışın baskın bir mekânsal formu olan cennet algısı,²⁴ genel olarak yalnızca Âhiret hayatında nail olunacak olan bir nimet kurgusu üzerinde inşa edilmiştir.²⁵ O nedenledir ki cennet lafzının dünya üzerindeki bir yer olabileceği görüşü çoğunluk tarafından pek de iltifat görmemiştir.

II-Kavramsal Yapının Genel Algı Çerçevesi

a-Klâsik Fikrî Yapıyı-Algıyı Merkeze Alan Kabulün Tezâhür Aşamaları:

Araştırma konumuz itibariyle ifade edecek olursak, konu hakkında İslâm kültür geleneğinde baskın ve egemen olan görüş, insanlığın atası olan Hz. Âdem'in ilk olarak yaratılmış olduğu Cennetin yeryüzünde yaratılan bir bahçe değil, başta Hz. Âdem olmak üzere bütün beşer neslinin yaratıldığı düşünülüyor Cennet ya da Cennet'teki bir mekândır. Bu itibardır ki ancak Âhiret hayatında kavuşulacak olan Cennet'in daha bidayette Hz. Âdem için yaratılan özel bir yer olduğunu ileri sürenler, genel olarak bütün insanları, özel olarak da müntesiplerini ikna için bu konuda bazı delillendirmelere de başvurmuşlardır. Görüldüğü kadarıyla bu düşüncede olanların delilleri genel hatlarıyla naklî gerekçelendirmeler üzerinde yükselmektedir denilebilir. Şimdi bu aşamada ilk insan ve ilk peygamber olarak kabul etmiş oldukları Hz. Âdem'in yaratıldığı Cennet'in Âhiret'teki cennet olduğunu, hatta şu anda yaratılmış olduğunu ve semada bulunduğunu ileri sürenlerin delillerini, genel olarak Ehl-i Sünnet Ekolü denilen düşünsel geleneğin mutlak kabulleri arasında yer aldığı şekliyle ifade edebiliriz.²⁶ Öyle ki Ehl-i Sünnet Okulu

²⁴ Bu algıya uygun olarak “Yüce Allah’ın içindeki nimetlerini insanlardan saklamış olduğu cennetleri İbn Abbas, Kehf Suresi’nin 107. âyetinde geçtiği çoğul şekilden (cennât) hareketle 7 adet olarak saymaktadır: Firdevs Cenneti, Adn Cenneti, Nâim Cenneti, Dâru’l-Huld, Cennetu’l-Me’va, Dâru’s-Selâm ve İlliyyûn Cenneti. İsfehanî, *age*, s. 341, Neseî, *age*, I, 79.

²⁵ Mamafih mevcut algıyı destekleyecek şekilde “Cennet” kavramını geleneksel nimet anlayış muvacehesinde değerlendirmiş olan Yener Öztürk, “sürprizler diyarı” şeklinde dile getirdiği Cennet olgusunu: “Sürpriz nimetlerle donatılmış olan ve mü’minlerin içinde ebedî kalacakları Âhiret yurduna verilen isimdir” şeklinde tarif etmektedir. Yener Öztürk, *Yeni Bir Yorumla İslâm İnanç Esasları*, İstanbul 2003, s. 191.

²⁶ Ehl-i Sünnet İnanç Okulu’na göre cennet de cehennem gibi şu anda var ve yaratılmıştır. Oradaki hayat sonsuz ve ebedîdir. Ebu’l-Hasan el-Eş’arî, *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, Beyrut 1994, s. 42, İmam Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd*, Beyrut 1996, s. 319, Abdul-Kahir Bağdadî, *Usûlu’-d-Din*, Beyrut 1928, s. 237, Ebu’l-Muîn Neseî, *Bahrü’l-Kelâm fi Akâid-i Ehli’l-İslâm*, Konya 1978, s. 91, Pezdevî, *age*, s. 170, İbn Kuteybe, *age*, s. 18, Ebu Hasen Osman el-Ûşî, *Emâlî Şerhi*, İstanbul 2011, II, 67, İmam Sâvî, *Cevheretü’-t-Tevhid Şerhi-Eş’ariyye Akaidi*, Ankara 2010, s. 217, Sadeddin Taftazânî, *Şerhu’l-Akaid-Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, İstanbul 1982, s. 258, Ebu Mansur Mâturîdî, *Risâletü’l-Akaid*, “Akaid Risaleleri” içinde, İstanbul 1998, s. 105, Ebu Hanife, *Fıkhü’l-Ekber*, “İmam-ı Azam’ın Beş Eseri” içinde, İstanbul 1981, s. 71, Aliyyül Kârî, *Fıkh-ı*

içerisinde bulunanların genel eğilimlerini ifade eden şu düşünceler, karşı karşıya olduğumuz fikrî yapı hakkında bizlere yeterince bilgi sağlamaktadır. O nedenledir ki dün olduğu gibi, günümüz İslâm dünyası itibariyle de Müslüman kitlenin ekser hâlini teşkil eden bu algı mensupları, kurgulamış olduğu gerekçelerini şu esaslar üzerinde ikâme etmişlerdir:

1-Hz. Âdem, insanlığın öldükten sonra vâsıl olacağı ebedî yurt olan Cennet'te yaratılmıştır. Nitekim bu konuyu destekler mahiyette ve Hz. Âdem'in öncelikli olarak Cennet'te ve *Cuma günü* yaratıldığına dair sahîh rivayetler vardır.²⁷ Bu konuda zikredilmiş olan pek çok hadis rivayeti Hz. Âdem'in mutlak surette Cennet'te yaratıldığını ve işlediği suç yüzünden de oradan çıkarıldığını ifade etmektedir. Mamafih Hz. Âdem, Şeytan'a uymak suretiyle işlemiş olduğu suç münasebetiyle ebedî yurdundan tard edilmiştir. Bakara Suresi'nin 36. âyeti gibi bazı Kur'an âyetleri de bu durumun açıkça delili olarak gösterilebilir.

2-Bakara Suresi'nin 35 ve 36. âyetlerine göre Hz. Âdem'in ilk olarak yaratılmış olduğu bu cennet, '*Cennet-i huld*'dur. Zira bu indirilişi haber vermek için kullanılmış olan (h-b-t) fiili, yüksekte yere inmeyi ifade eder. Hz. Âdem de Dünya'ya göre daha yüksek bir yer olan semadaki bu Cennet'ten, alçak bir yer olan dünyaya indirilmiştir. Ayrıca ilgili inişi anlatmak için kullanılmış olan (h-b-t) fiilinden sonra, sizin için yeryüzünde istikrar-belirlenmiş olan bir vakte kadar yerleşmek ve yararlanmak- vardır denilmektedir.²⁸ Bu duruma göre Âdem'in-insanın dünya üzerindeki bir bahçede değil, semadaki Cennet'te yaratılmış olduğu kabul edilmelidir.

3-Taha Suresi'nin 118 ve 119. âyetlerine göre Hz. Âdem, ilk yaratıldığı cennette tıpkı daha sonra işleyeceği sâlih ameller sayesinde gideceği cennet olan huld cenneti'nde olduğu gibi susamayacak, acıkmayacak, çıplak olmayacak ve güneşten etkilenmeyeceği ifade edilmiştir. Bu demektir ki bahsi geçen bu Cennet, çıplaklığın, susuzluğun, acıkmanın ve yakıcılığın olduğu dünya hayatındaki bir yer

Ekber Şerhi, İstanbul 1979, s. 249, M. Said Ramazan el-Bûtî, *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi-İslâm Akaidi*, İstanbul 1986, s. 256, Yazır, *age*, I, 321-322, Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul 2012, s. 351.

²⁷ Buharî, *Kitabu'l-Enbiya*, IV, 105-106, V, 147, 225, Müslîm, *Kitabu'l-Cuma*, I, 17, 18, 585, Tirmizî, *Ebvabu'l-Cuma*, II, 362-364, İbn Kuteybe, *age*, s. 18, Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*, İstanbul 2011, I, 269-301, Ahmed Davudoğlu, *Bülüğ'ül-Meram Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1965, s. 331.

²⁸ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, İstanbul 1986, I, 57, Yazır, *age*, I, 322-323. Bu fikri savunan kişilere göre Hz. Âdem'in yaratıldığı Cennet göktedir. Onun için "*gökten-yukarıdan yere inme*" anlamına gelen bu fiil kullanılmıştır. (İhbitû-İniniz!). Ancak bu fiilin "*çıkmaq, dönmek, gitmek*" anlamının da olduğunu ileri süren kişiler ise, yine Bakara Suresi'nin 61. âyetindeki "*ihbitû*" lafzının ise "*dönün, gidin, çıkın*" anlamına geldiğini söylemişlerdir. İslamoğlu, *age*, s. 17.

değildir. O Nedenledir ki Hz. Âdem'in ilk yaratıldığı yer olan bu Cennet, yine kendisinin işlediği suç yüzünden indirilmiş olduğu dünya hayatındaki bahçelerle karıştırılmamalıdır.²⁹

4-Nihayet Hz. Âdem'in ilk olarak yaratıldığı cennet olan ve Furkan Suresi'nin 15. âyetinde ifade edilmiş olan "Huld Cenneti", Âhiret'te gideceğimiz Cennet lafzı gibi harf-i tarifle (el-Cennet) kullanılmıştır.³⁰ Bu kullanıma dayanarak atamız Âdem'in bidayette yaratıldığı cennetin, Kıyâmet ve hesaptan sonra semada kurulacak olan Cennet olduğu düşüncesini kabul etmişlerdir.³¹

Konuyla ilgili olarak Ehl-i Sünnet doktrinini destekleme babında geniş açıklamalar yapmış olan düşünür İbn Kayyim el-Cevziyye, bu görüşü savunanların doğru yol üzere olduğunu, aksine görüş serdedenlerin ise doğru yolda olmadıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu sakat görüşü savunanlar, yani Âdem'in ilk olarak yaratılmış olduğu Cennet'in Dünya üzerinde yeşillik bir yerde olan bağ ve bahçeden oluşan Cennet gibi bir yer olduğunu savunanlar, Kur'an'ın açık beyanların ters düşerek, hem Cennet'in daha kurulmadığını, hem de ilgili âyetlerde ifade edilmiş

²⁹ Çağımızın önemli düşünce adamlarından olan müfessir Hamdi Yazır, klâsik görüşün Cennet algısını özetlediği eserinde netice olarak şu kanaatini izhâr etmektedir: "*el-Cennet*": *Âhiret'te mü'minlerin varacağı dar-ı sevab'dır ki el'an mevcut ve fakat dünyada nazardan mesturdur. 'El-cennet', denilince lisani Kur'an'da mütearef olan budur...*" Yazır, *age*, I, 322. Hâlbuki konuya geniş bir şekilde yer vermiş olan Tâhâ Suresi'nin devam ifadeleri olan 121. âyetinde ise yine aynı Cennet'te çıplaklığın farkına varıldığı ve bunun üzerine de behemahâl örtünme çabasına başvurulduğu söylenmektedir. Bu demektir ki ilgili Sure'nin 119. âyetinde garantisi verilmiş olan "*kendini çıplak hissetmeyeceksin*" durumu, Cennet'ten kovulmaya sebep olan günâhın işlenmesi akabinde değişebilmiştir. Bu durumun açık olan anlamı ise, Âdem'in çıplaklığını hissedebileceği bir cennet'te yaratıldığıdır. O yer de dünyadaki "*cennet-bahçe*" olmalıdır.

³⁰ Erdem, *age*, s. 151-152. Hâlbuki daha önce de belirtildiği gibi Kur'an Cennet kavramını kullandığı yerlerde belirteç takısı bazen kullanmış bazen de kullanmamıştır. Okuyan, *age*, s. 186. Bu kullanım şekline dayanarak kesin görüş beyan etmek doğru değildir. Zaten onların bu savunmaları da konu hakkındaki tartışmaları azaltmamış, daha da artmasına neden olmuştur. Nitekim bu konuda fikir beyan etmiş olan müfessirlerden birisi olan Kurtubî ise *Huld Cenneti*'nin yalnızca Hz. Âdem'in girdiği cennet değil, Hz. Muhammed'in miraçta girdiği cennet olduğunu da ileri sürmektedir. Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtubî, *el-Cami'u Li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1995, I, 213, 214, 225, V, 10.

³¹ Fahrettin Razi, ilgili ayette bahsedilen cennetin yerde veya gökte olduğuna dair çeşitli görüşleri aktardıktan sonra, sevap yurdu olan cennet, ebedilik cenneti veya başka bir cennet olgusu gibi üç ayrı cennetin varlığından bahseder. Ona göre cennetin mekânının arzda ve yedinci semada olduğunu ileri sürenlerin yanında, âlimlerin çoğunun ortaklaşa kanaati bu cennetin sevap yurdu olan cennet olduğu görüşüdür. Fahrettin Razi, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut 1971, II, 147-152, Taberî, *age*, I, 266-267.

oan “*Cennetu'l-Huld*”³² tasvirini kabul etmemişlerdir. Onun düşüncesine göre bu sapkın eğilimi kabul edenler, yani Hz. Âdem’in Cennet’te değil de dünyada bir bahçede yaratıldığını ileri sürenler, Ehl-i Kitap, Dırariyye, Cehmiyye, Mu’tezile ve Kaderiyye gibi bazı sapkın gruplardır.³³ Müslümanların çoğunluğunun dışında kabul edilmiş olan bu gibi grupların fikirlerine ise bütünüyle itimat edilemez. Zira onlar, Kur’an’ın açık beyanlarına muhalif görüşleri savunduğunu söylemektedir.³⁴

Cennet algısı konusunda klâsik düşüncüyü tevârüs etmiş olan düşünürler arasında neredeyse ortak bir konsensüs oluşmuş gibidir. Nitekim aynı konuda çağdaş Müslüman toplumun önde gelen düşünürlerinden olan Seyyit Kutup’un da yaşamı boyunca mücadele etmiş olduğu insan özgürlüğünü kazanma düşüncesiyle pek de uyuşmayan bir fikrî eğilim içerisinde olduğu görülmektedir. Geleneksel düşünce kodları üzerinde fikir serdeden her düşünce adamı gibi Seyyit Kutup da fikrî eğilimlerini yoğun bir şekilde tezâhür ettirmiş olduğu klâsik beyanatları üzerinden dillendirmiş gibidir. Ancak buna rağmen, tağûtî düzenlere karşı verdiği mücadele sayesinde yine de hür düşüncenin önemli müfessirlerinden kabul edilen Seyyid Kutup, benzeri konularda geleneksel dinî düşüncenin fikrî yapısını aynen takip ederek, insanın yaratıldığı ve geçici olarak iskân edildiği mekânın Âhîret’te gidilecek olan Cennet olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre daha başlangıçtan itibaren yeryüzünde yaşamak için yaratılmış bir mahlûk olan insanı aldatan Şeytan, Âdem’in ayaklarını Cennet’ten yeryüzüne kaydirmiştir.³⁵ Âdem ve eşinin dışındaki insanoğlu ise bu kayışla birlikte dünyaya gönderilmiştir. İnsanın gerçek serüveni ise geçici konaklamaya tabi tutulacağı bu dünya hayatında gerçekleşecektir.

İbn Kayyim, Kurtubî ve Kutup’a göre nispeten daha mutedil ve çağdaş müfessirlerden birisi olan günümüz bilim insanlarından Celal Yıldırım ise, Âdem’in yaratılmış olduğu Cennet’i ifade eden Bakara Suresi’nin 36. âyetini Sünnî paradigmayla örtüşür şekilde değişik bir savunma modeli üzerinden şöyle tefsir etmektedir: “*Cennet, ebedî saadet ve sevap yurduudur. Âyette geçen el-cennet kelimesinin başındaki (elif-lam) ahd içindir, belli bir cenneti ifade eder. Âdem yaratıldığı zaman ne cennet, ne de cehennem vardı, diyenler, Âdem ile Havva’nın*

³² Furkan, 25/15.

³³ Mâturîdî, *age*, s.105-106, Ebu’l-Muîn Nesefî, *Bahrü’l-Kelâm fî Akâid-i Ehli’l-İslâm*, Konya 1978, s. 91, Ebu’l-Yusr Muhammed Pezdevî, *Usûlu’d-Din*, Kahire 2011, s. 170, Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdu’l-Azam*, İstanbul ts., s.119-120, Ebu Hasen Osman el-Ûşî, *Emâlî Şerhi*, İstanbul 2011, II, 69, Taftazânî, *age*, s. 258, Aliyyül-Kârî, *age*, s. 249, Bûtî, *age*, s. 256, Erdem, *age*, s. 154.

³⁴ İbn Kayyim’e göre Mu’tezile ve benzer düşünceler serdetmiş olan Cehmiyye ve Kaderiyye de İslâm’ın ana gövdesinin dışında kalmış olan fırkalardır. Bu yüzden de onların görüşlerine itibar edilemez. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi’l-Ervâh ilâ Bilâdi’l-Efrâh*, Beyrut 1994, s. 50-52.

³⁵ Seyyid Kutup, *Fizılâl-il-Kur’an*, İstanbul 1977, I, 118-119.

*bir müddet eyleştikleri cennetin Filistin bahçeleri veya İran ile Kirman arasındaki meşhur bağ ve bahçelerin olduğunu söylerler. Fırat ile Dicle arasındaki münbit ve yemyeşil topraklar olduğunu iddia edenler de eksik değildir. Ayrıca Âdem ile Havva'nın bu yerlerden hübutunu, yani iniş ve geçişini de Hindistan'a inmekle tefsir ederler. Bunların ikinci delili, Âdem'in yeryüzünde yaratıldığı rivayettir. (Bakara Suresi'nin 30. âyetinde geçen) "İnnî câ'ilun fi'l-erdi halife" âyeti de bunu teyid etmektedir. Böyle olmakla beraber Âdem'in yeryüzünde yaratılması cennete girip çıkmasına mâni değildir."*³⁶

Günümüz kelâmcılarından olan Şerafettin Gölcük, geleneksel düşüncenin kodlamış olduğu tek cennet algısı üzerinden sıkı bir şekilde hareket ederek, Hz. Âdem'in bidayette yaratıldığı yerin, esas olarak insana vaat edilen Âhiret'teki Cennet olduğunu söylemektedir. Ona göre bu algıyı destekleyen çok sayıda hadis rivayeti de bulunmaktadır. Bu itibarla geleneksel düşüncenin diğer algılardan daha doğru olduğu kanısında olan Gölcük, kişisel görüşünü Sünniliğin ana gövdesiyle uyumlu hâle getirmiş olduğu ve ilgili algıyı bütünüyle destekleyen şu açıklamasıyla ifade etmektedir: "*İlk yaratma insanlığın babası Hz. Âdem ve insanlığın annesi Hz. Havva için tanımlanınca, her ikisi ilahî hikmet gereği Cennet'e konulmuşlardır. Bu Cennet konusunda farklı görüşler ortaya atılmakla beraber kesin olan şudur ki Hz. Âdem hayatının önemli bir kısmını Cennet'te geçirmiş, Allah'ın mü'minlere vaat ettiği Cennet'e girmiştir. Hadisler O'nun cennete girdiği günün Cuma olduğunu bildirmektedir...*"³⁷ Kanaatimizce ancak ve ancak kesin delillerin muvacaheesinde fikir yürütme geleneğini kanıksamış olan kelâm ekolünün, bu konuda yalnızca rivayet üzerinden bir kesinliğe ulaşması, şüphe kaldırır bir yaklaşım tarzı olarak kabul edilmelidir. O yüzden de konuyu rivayet bağlamından çıkarıp, insanın sorumluluk bağlamında ele almanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Belki o zaman Yüce Allah'ın değişmez yasallığı olan ve sünnetullah denilen yasal durumun, mevcut rivayet kültürüyle çelişen yapısına rağmen insanoğlu için ne kadar da kabul edilebilir ilkesellik üretmiş olduğunun farkına varılabilir.

Son olarak ifade edilebilir ki tarihsel olarak bu konudaki tartışmaların seyri, genel manada iki düşünsel eğilim üzerinden ilerlemiş olduğu için, bazı düşünürlerin kendi ekollerinin fikriyatını hararetle savunurken olgusal gerçekliğe pek de dikkat etmedikleri görülmektedir.³⁸ Bu şekliyledir ki fikir serdetme aşamasında belki de

³⁶ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İstanbul 1991, s. 159-160.

³⁷ Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, Konya 1996, s. 18-19.

³⁸ Şia geleneği içerisinde ilgili algının güçlü temsilcilerinden birisi olan Allâme Tabatabaî, Hz. Âdem'in ilk olarak Cennet'te yaratıldığını, bu sürecin deneme mahiyetinde geçici bir zaman dilimini ifade ettiğini ve denemenin sonunda ise gerçek yaşam alanı olan dünyaya indirilmiş olduğunu ifade etmektedir. M. Hüseyin Tabatabaî, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut 1997, I, 127-128.

savunma mekanizmasının daha işler olması hasebiyle, ilgili algıları destekleyen delillerin tartışılabilir olduğu bir ortam da yaratılmıştır. Nitekim Kur'an'da Âhret inancı konusunda geniş bir çalışması olan Galip Gürcan, ilgili çalışmasında konu ile ilgili olarak geniş bir tartışma süreci olduğunu dile getirerek, netice-i kelâm babında olgusal gerçekliği destekleyecek şekilde şunları söylemektedir. *“Bütün bu tartışmalar gösteriyor ki, Âdem'in cennetinin mü'minlere vaad edilen cennet olduğu kesin olarak belirlenememektedir. Dolayısıyla Âdem'in cenneti, mü'minlere vaad edilen cennetin varlığı yani yaratılmış olduğu hususunda bir argüman olarak değerlendirilecek nitelikte değerildir.”*³⁹

b-Kişisel Sorumluluk Algısını Merkeze Alan Düşüncenin Tezâhür Basamakları

İnsanlığın sembol atası olan Âdem'in ilk olarak yaratıldığı yer konusunda görüş serdeden önemli bir kitle, yukarıda detayları verilmiş olan klâsik algının dışında fikir beyan etmişlerdir. Onlara göre âdem, yani insanoğlu mutlak surette yeryüzünde halkedilmiştir. Zira Yüce Allah'ın bu konuda kesin beyanları vardır. Mamafih Kutsal Kitab'ın kendi içerisinde çelişiklik barındırmayacağını bildiğimizden, konu hakkındaki yorumların ilahî yasaların genel formlarına uyması da gerekmektedir. Ancak tartışmanın ilerlediği her noktada devreye girmiş olan başka faktörler sayesinde konunun antropolojik bir etüde dönüşme tehlikesi de yok değerdir. O yüzdendir ki mevcut tartışma platformunun insanın yaratılış değerlerinin membası olan Kur'anî bildirimlerin izinde gelişmesi, hatta bu konuda tabiat yasalarını devre dışı bırakan zihnî spekülasyona izin vermeyecek şekilde yeniden kurgulanması gerekmektedir.

Konunun bu aşamasında diğer bir tartışma unsuru olan beşerin kurucu atası kabul edilen Âdem'in daha sonra elçilik görevi alan Hz. Âdem mi olduğu tezini bir yana bırakacak olursak, bu grupta düşünce ileri sürenlerin izinden giderek açıklıkla diyebiliriz ki, insanoğlu yeryüzünde halkedilmiş olan bir varlıktır. Dahası, Kur'an'ın açık beyanlarına göre onun sorumluluk alanı da yalnızca yeryüzündeki hayatı çerçevesinde şekillenmiştir. Aşağıdaki bölümlerde bu görüşün detaylı delillendirmeleri üzerinde duracağımız için, bu aşamada yalnızca şunu ifade etmekle iktifa edilmelidir diye düşünmekteyiz: Gerek Âdem'in yaratılış süreçlerini anlatan ifadelerin bir kısmında anlatım tekniği olarak mecazî imgelerin sıklıkla kullanılması yüzünden, gerek ilk yaratılış konusundaki bazı Kur'anî ifadelerin önyargısız olarak herkesin anlayacağı kadar yüzde yüz netlik içermemesi yüzünden, gerekse de kurucu atanın halkediliş mekânı hakkındaki ilgili detayların bir kısmının geçmiş kutsal metinler üzerinden anlaşılması nedeniyle büyük bir kafa karışıklığının olduğu görülmektedir. Ancak yine de bu kafa karışıklığının giderilmesi için öncelikli olarak Kur'an'ın kendisine müracaat edip, ilgili bildirimleri bütünsel bir okumaya tabi

³⁹ Galip Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Ankara 2006, s. 297.

tutarak konunun halledilebileceğini görmek, insanlık adına çözüm sadedinde umut verici bir süreç olarak karşımızda durmaktadır. Zira Yüce Allah'ın belirli bir dönemde inzâl etmiş olduğu sözlü vahiylerinin, bütün devirleri kapsayıcı bir nitelikte inzâl edilmiş olan tabii vahiyleriyle beraber okunması hâlinde, önümüzde duran bu özgürlük sorununun mutlak surette hâl çaresinin olduğu da unutulmamalıdır.

Tartışmanın içerisine doğru yol aldıkça görüldüğü kadarıyla büyük bir özgüvenle klâsik Âdem algısının dışında görüş serdeden düşünürlerimiz, kendi düşüncelerini destekleme mahiyetinde genel olarak şu argümanlar üzerinden hareket etmişlerdir.

1-Yüce Allah, Âdemi yani insanı yeryüzünde halife olmak için yaratmıştır.⁴⁰ İnsanın uhdesine bırakılmış olan “halifelik”⁴¹ yani “sorumluluk görevi”, insanoğlunun belirli bir süre yaşamaya mecbur edildiği yeryüzünde tevdi edilmiştir. Beşeri sorumlu kılan halifeliğin dışında kendisine Peygamberlik görevi takdim edilmiş olan Hz. Âdem ise tıpkı daha sonra aynı vazife ile şereflenecek olan diğer kardeşleri gibi bu halifeliğin elçilik vasfı olan ilk örneklerinden birisidir.⁴² Kur'an'ın açık ifadesine göre yeryüzünün halifesi, sadece Peygamberlik-elçilik

⁴⁰ Bakara, 2/30. İlgili âyette açık bir şekilde ifade edildiğine göre Yüce Allah, karşısına almış olduğu melek ve diğer yaratıklara insanı yeryüzünde yaratacağını deklere etmektedir. Bu demektir ki insanoğlu mutlak surette yeryüzünde yaratılan bir formda halkedilmiştir. Eğer insanın cennette yaratıldığı iddia edilecek olursa, yaratılışın bu formuna itiraz edilmemesi gerekirdi. Üstelik de bu konuşmanın yapıldığı zaman itibarıyla insan henüz varlık sahasına çıkmamıştı. Zaten meleklerin de Yüce Allah'ın yaratacağını bildirmiş olduğu insanın varlığına değil, henüz müşerref olmadıkları bir varlık çeşidi olan insanın yeryüzünde yapacağı faaliyetlere karşı bir itirazı olmuştur. Onlar, Şeytan gibi inkâr ve saygısızlık babında değil, öğrenme ve merak saiki babında sual formu üzerinden itiraz vesilesi edindikleri bilgileri yine Cenâb-ı Hak'tan öğrenmişlerdir. Denilebilir ki insanın daha sonra gireceği garanti edilmiş olan Cennet'te herhangi bir kötülük olmadığına göre, bu ifade tarzıyla daha başlangıçta insanın iyilik ve kötülüğün iç içe olduğu yeryüzünde yaratılacağı tespit edilmiş olmaktadır. Kafaların karışmasına sebep olan kavram ise “cennet” lafzıdır. O yüzden tartışmaya vesile olan Cennet'in, “cennet” yani yeşillik bir bahçe mi, yoksa gerçekten “Cennet” mi olduğu konusunda daha çok sözler duyacak gibiyiz.

⁴¹ “*Hilâfet, Allah adına ve O'nun tayin ve tespit buyurduğu sınırlar çerçevesinde yeryüzünde tasarrufta bulunma, yine aynı çerçevede eşyaya müdahale ile, yeryüzünü imar etme vazife ve fonksiyonudur... Nitekim Yüce Allah, yeryüzünün halifesi olarak tayin buyurduğu Âdem'e bu misyonu sebebiyle melekler dâhil bütün yaratılmışlar üstündeki mevkiinin bir alameti olarak, söz konusu vazifesini yerine getirebilmesinin vasıtası olarak da bütün isimleri öğretmiştir.*” Ali Ünal, *Allah Kelâmı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 2010, s. 28, 32.

⁴² Yunus, 10/73, Sâd, 38/26.

görevi olan kişiler değil, bütünüyle halifelik sorumluluğu üzerine yüklenmiş olan insan neslidir.⁴³ Hz. Âdem ise bu sorumlu fertlerden yalnızca birisidir. Süreç içerisinde Kur'anî ifadelerin genel nitelikleri, yalnızca Hz. Âdem'i ifade eden tekil form üzerinden anlaşılması durumu ise bu gerçeği ortadan kaldıramaz.

2-Bazı kişilerin ileri sürmüş oldukları gibi, eğer Âdem'in ilk olarak yeryüzünde halife olarak yaratıldığını kabul edecek olursak,⁴⁴ onun daha sonra gökyüzündeki Cennet'e çıkarılıp konulduğuna dair bir delil bulmak mümkün değildir. Kur'an'a göre öncelikli olarak yeryüzünde yaratılan Âdem'in daha sonra gökyüzündeki Cennet'e çıkarıldığına dair görüşü destekleyecek herhangi bir rivayet de yoktur.⁴⁵ Daha önce de ifade edildiği üzere bazı grup ve kişilerin iddia etmiş olduğu gibi Hz. Âdem, önce yeryüzünde yaratıldı, daha sonra ise imtihan maksadıyla Cennet'e konuldu şeklindeki algıyı destekleyecek elimizde ne Kur'anî, ne de beşerî-ilmî veri vardır. Bu görüşe göre Cennet'te şeytan'ın ayartması hasebiyle Rabbi'ne karşı gelip suç işleyecek olan Âdem ve eşi, tövbe edip temizlendikten sonra tekrar dönmek üzere ilk yaratıldığı yer olan yeryüzüne gönderilmiştir. Kanaatimizce Âdem'in semada yaratıldığını ileri süren klâsik görüşle, onun dünyada bir bahçede yaratıldığını ileri süren diğer görüş arasında ara çözüm sadedinde dile getirilmiş olan bu görüş, maddî delillerden bütünüyle yoksun bir şekilde kurgulanmıştır. O nedenle de zaman içerisinde zihinlerde kalıcı şekilde mâkes bulmamış olan bu görüş, kendisini ileriye taşıyacak büyük bir taraftar kitlesi de üretememiştir.

3-Kur'an-ı Kerim'in açık beyanlarına göre, eğer Âdem ve şeytan ilk olarak aynı Cennet'te yaratılmış iseler, Ahiret'te mü'minlerin gireceği Cennet olan

⁴³ En'âm, 6/165, A'raf, 7/69, Yunus, 10/14, Neml, 27/62, Fâtır, 35/39, Hadîd, 57/7.

⁴⁴ Halife kavramını "kalfa" olarak ifade eden Hamdi Yazır, "birinin arkasından makamına kaim olmak manasile alakadar olarak" kullanılan bir kavram şeklinde dile getirmiştir. Elmalı'lı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, I, 300.

⁴⁵ Erdem, *age*, s. 151. Bahsi geçen konuyla ilgili olarak üçüncü bir yaklaşımı gündeme alan Ali Ünal, devamında şu açıklamayı yapmaktadır: "Âyette sözü edilen cennetin dünyanın Cennet'e benzer bir köşesi mi, Yoksa Âhiret'te mü'minlerin gireceği Cennet mi olduğu konusu ihtilâflıdır. Burada bir üçüncü şık olarak, gerek Allah (c.c), melekler ve Âdem arasında geçen hadise, gerekse meleklerin ve İblis'in insanla denenmesi hadisesinde Âdem, bütün insanlığın temsilcisi, prototipi, İblis de şeytanlığın temsilcisi ve prototipi gibidir. Bu iki hadiseyle birlikte, Hz. Âdem'in eşiyle beraber cennete konma hadisesi de, Âdem oğullarının sulblerinden zürriyetlerinin alınıp Allah'ın Rubûbiyetine şahit tutulmaları (A'raf, 7/172) gibi bir başka âlemde cereyan etmişse, bu takdirde sözü edilen cennet de, o âleme ait veya en azından çekirdek halinde var olması gereken uhrevî Cennet'in o âlemdeki yansıması olabilir. Burada önemli olan bu hadiselerin anlatmak istediği gerçeşlerdi. Düşünce o konu üzerinde yoğunlaşmalıdır. En azından bu cennet, yeryüzü hayatı öncesi insanın geçmesi gereken bir basamak, bir eğitim, yeryüzü hayatına hazırlanma ve kendini tanıma âlemidir." Ünal, *age*, s. 33-34.

“*Cennet-i Huld*”a yalnızca takva sahipleri girecekken,⁴⁶ daha başlangıçta oraya suç ve günahın merkez üssü olan Şeytan nasıl girmiştir. Âhiret hayatında Şeytan’ın Cennet’e asla giremeyeceğini bildiğimize göre,⁴⁷ daha insanın ilk yaratılışı esnasında dile getirilmiş olan bu ifade tarzı, ya mecazî bir bildirimdir, ya da ilgili âyette bahsi geçen Cennet, bütünüyle yeryüzündeki bir mekândır.⁴⁸ Mamafih vahyin tanıklık ettiği şekilde insanın yaratılış amacı dikkate alınırsa onun bidayette Kıyamet’ten sonra girilecek olan Cennet’te yaratılmasının anlamsızlığı daha iyi anlaşılır. Zira iyilik ve kötülük arasında güçlü iradesi sayesinde salınım yapabilen bir varlık çeşidi olan beşerin, hiçbir şekilde kötülüğün olmadığı bir yerde yaratılması demek, fitraten var edilmiş olan bu niteliğinin kullanılamaması anlamına gelecektir. İşlevi bütünüyle dumura uğramış bir organ üzerinden insanı tanımlamak ise kelimenin en basit anlamıyla doğru bir yaklaşım değildir. Hâlbuki yüce Allah, her defasında insanı bu niteliğiyle beraber yarattığını söylemekle, onun diğer varlıklardan farklı ve üstün olduğunu-olabileceğini deklere etmiş olmaktadır. Eğer Âdem günâh işlemeyip de Cennet’ten kovulmasaydı, insanı insan yapan bu niteliği hiçbir zaman işlevsel olmayacaktı. Bu da insan denilen çift yönlü varlığın anlamsızlaşması demek olacaktı ki, Yüce Yaratıcı’nın bunu murat etmediği aşikâr bir durumdur. Zira O, çift nitelikli olarak yaratmış olduğu insanı, bu niteliklerini kullanırken sınava tâbi tutmaktadır. O yüzden de mutlak iradesi sayesinde halketmiş olduğu insanı, iki vasfının da fonksiyonel olabildiği dünya üzerinde halketmiştir denilebilir. Kur’anî ibarelerdeki mecazî unsurları kültürel birikimler üzerinden değil, sünnetullah yasalarının dili üzerinden kavrayabilirsek, Kur’an’ın anlam dünyası için ekstra üretim babında kabul edilebilecek olan bu gibi temelsiz düşüncelere de sapmayabiliriz.

4-Bilindiği gibi yalnızca Kıyamet’ten sonra vâsıl olacağımız Cennet hayatında dünyadaki gibi sorumluluk ve mutlak yapılması gerekli olan bir ibadet hayatı yoktur. Zira dünya hayatında icrâ edilmekte olan ibadet formları, süreç sonunda kişiyi Cennet’e sokacak davranış modelleri olarak vâsıf edilmiştir.⁴⁹ Öyle ki Cennet ortamı, dünya hayatında işlenmiş olan güzel amellere karşılık olmak üzere âdemoğlundan yalnızca iyi olanlara âdeta bir *miras*⁵⁰ olarak verilecektir. Dahası, takva sahibi olan mü’minler için hazırlanmış bir ödül yeri olan bu Cennet,⁵¹ inanan her beşer için

⁴⁶ Bakara, 2/35-36, Al-i İmrân, 3/133, Şuarâ, 26/90, Zümer, 39/73, Hadîd, 57/21, Fecr, 89/29-30.

⁴⁷ Nisa, 4/21, A’raf, 7/18, Sâd, 38/85.

⁴⁸ Ateş, *age*, I, 67, Şimşek, *age*, I, 65, Salih Parlak, *Bilgi Toplumu İçin Kur’an-ı Kerim Meâl-Tefsir*, İstanbul 2008, s. 18-19.

⁴⁹ A’raf, 7/43, Enbiya, 21/103.

⁵⁰ Zuhruf, 43/72.

⁵¹ Al-i İmrân, 3/133, Şuarâ, 26/90, Tûr, 52/17.

içerisinde sonsuza dek kalacağı *ebedilik günü*⁵² vasfıyla dile getirilerek, Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını dikkate alan kişiler için *sonsuzluğun kapısının aralandığı zaman*⁵³ olarak tesmiye edilmiştir. Hâlbuki yine Kur'an'ın açık şahitliğine göre dünya hayatı, bütünüyle kişisel ve toplumsal sorumluluk ve ibadet formlarının icrâsı üzere yaratılmıştır.⁵⁴ O yüzdendir ki gerek günâhın, gerek sorumluluğun ve gerekse de ibadet hayatının olmadığı bir ortam olan Cennet'te insanın yaratılmış olması doğru bir yaklaşım değildir. Kur'an'ın görünen ifade tarzından hareketle diyebiliriz ki bu yaklaşım, olsa olsa insanoğluna bir uyarı niteliğinde dile getirilmiş bir metafordur.⁵⁵ Bu metafor sayesinde sanki biz âdemoğluna şu direktif verilmektedir: “*Dikkat et, senin ve cinsinin açık bir düşmanı olan Şeytan, sana kötülüğü güzel göstererek, girmen için hazırlamış olduğum işbu Cennet'ten alıkoyabilir.*”

5-Kur'an'ın mutlak şahitliğinde biliyoruz ki insanoğluna yaptıkları iyiliklere karşılık olmak üzere vaat edilmiş olan Cennet'te isyan ve günâh yoktur.⁵⁶ Bu yüzdendir ki cennet ortamında aldatılma ve yanılma olmadığı için tıpkı atamız Âdem ve eşi gibi insanın da aldatılmaması gerekir.⁵⁷ Hâlbuki klâsik algını dile getirmiş olduğu argümana göre, insanlığın kurucu babası olan Âdem ve Eşi'nin Şeytan'ın iğvaları sayesinde Cennet'te suç işleyerek ceza mahiyetinde geçici yaşam alanı olan dünya üzerine indirilmişlerdir. Kanaatimizce insanın yaratılış formlarına bütünüyle ters olan bu anlayış-anlatış tarzı, esas itibarıyla şu sorudan azâde bir duruma geçemeyecektir: “İnsanı aldatıp Allah'tan uzaklaştıran bir Şeytan'ın

⁵² Lokman, 31/9, Kâf, 50/34.

⁵³ Zümer, 39/73.

⁵⁴ En'âm, 6/162, Hicr, 15/99, Zümer, 39/9.

⁵⁵ Kutsal kitabımız Kur'an, tarihsel süreç içerisinde algı birlikteliği oluşturabilmek için bazı konuları ifade ederken toplumsal hafızada mevcut olan kadîm birikimlerden faydalandığı bilinen bir husustur. Kıssa tarzı anlatımlar üzerinden tedâvüle sürülmüş olan temsîlî-metaforik anlatım metodu buna güzel bir misal teşkil edebilir. O nedenledir ki ilgili kıssanın anlatımının da genel bir temsîl üzerinden dile getirilmiş olduğu düşüncesi yaygın bir kanaat olarak karşımızda durmaktadır. Bkz. M. Ahmed Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı/el-Fennu'l-Kasasî*, Ankara 2012, s. 273.

⁵⁶ Tûr, 52/23.

⁵⁷ Erdem, *age*, s. 150-151. İnsanoğlunun Kıyamet'ten sonra vâsıl olacağı “Cennet” ortamının bütünüyle suç ve günâhtan uzak bir hayat olduğu gerçeği Kur'an'ın temel verisi olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenledir ki Tâhâ, 20/118 ve Tûr, 52/23'e bakarak Âdem'in yaratılışı hakkında bugüne dek tahkiye edilmiş olan bütün öyküyü yeniden ele almak durumundayız. Yoksa beşer hayatını parçalayıp, bir kısmını sünnetullah yasalarının dışında algılamak durumunda kalmak gibi ilkel bir düşünce modeline kapı aralamak zorunda kalacağız. Nitekim yaratılış formları üzerinde fikir yürüten bilim insanını asla tatmin etmeyen bu sonucun, insan sorumluluğuna herhangi bir katkısının olmayacağı da ortadadır.

kendisine ebediyen *haram kılınmış*⁵⁸ olduğu bir Cennet'te ne işi olabilir ki? Üstelik de bu Cennet, yalnızca Şeytan'a değil, dünya hayatında kendisine arkadaşlık ve yarenlik edecek olan diğer gürûh ile birlikte Âhret hayatında asla giremeyeceği bir mekân olarak tanımlanmışken.⁵⁹ Rabbanî ifadeler yorumlanırken bahsedilen konunun bütün detaylarıyla beraber ele alınması gerekmektedir. Çünkü bahsedilen konumuzda da olduğu gibi Cenâb-ı Hakk, çelişki ve yanılığdan uzak bir kurgu üzerinden insanın yaratılışına değinmek suretiyle, herkesin anlayabileceği bir yaratılış formu ortaya koymak istemiştir

Bu aşamada mevcut klâsik algının Yüce Allah'ın evreni idare etmek için yaratmış olduğu genel-geçer yasalarıyla uyuşmadığına dair ileri sürülebilecek sağlam ve ilmî bir gerekçe daha vardır. Bizce oldukça tutarlı görünen bu gerekçeye göre Hz. Âdem de herhangi bir insan gibi yaratılışın beşerî kanunlarına tâbi olduğuna göre, ilk yaratılışın olduğu Cennet'in insanın yaşayabileceği bir teknik donanımda olması gerekmektedir. Yani, Hz. Âdem ve Eşi'nin bütünüyle insan formunda olduğunu hesaba katacak olursak, ikisinin de nefes alıp verebildiği, acıktığı ve yorulduğu, hatta cinselliğin olduğu bir mekânda halkedilmiş olmaları gerekmektedir. Mevcut tabiat kanunlarına göre, bahsedilen Cennet algısının bu imkânlardan yoksun bir yer olduğu bilinmektedir. Zira basınç kanunlarına göre o kadar yükseklikte insanın yaşaması mümkün değildir. Dahası, bugüne kadar dünya hayatının dışında herhangi bir hayat emaresine de rastlanmamıştır. İnsan denilen varlık, esas olarak biyo-psikolojik bir sürecin muhatabı ise, onun hayatını doğrudan ilgilendiren konularda bu yasaların mutlak kaidelerinden imtina etmek doğru bir yaklaşım değildir. Yoksa yaratılmış olan varlığın tamamına eşit mesafede olan hayatın dinamik kurallarını, eşyanın tabiatına ters olan birkaç rivayet yüzünden iskalamış olacağız.

Tartışmanın geldiği nokta itibariyle söyleyecek olursak, ilk yaratılışa ait düşünce çeşitlerinin “Cennet” ve “oradan in” kavramları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İlginç bir şekilde klâsik algının dayandığı temel hususlardan birisi olan (h-b-t) fiili,⁶⁰ tek algı biçimi olarak Hz. Âdem'in yaratıldığı Cennet'ten

⁵⁸ Maide, 5/72.

⁵⁹ Nisa, 4/21, Fâtır, 35/6.

⁶⁰ Hubût Kavramı, sözlükte bir taşın yukarıdan aşağıya inişi ya da düşüşü (*hubûtu'l-hacer*) gibi bir cebir, zorlama sonucunda yukarıdan aşağıya inmek ya da düşmek anlamlarında kullanılmıştır. Hubût sözcüğü, insan için kullanıldığında ‘*inzâl*’ sözcüğünün aksine ‘*hafife alma, küçümseme*’ amacıyla olur. Çünkü Yüce Allah, ‘*inzâl*’ sözcüğünü, örneğin ‘meleklerin, Kur’an’ın, yağmurun vs. şeylerin inzâli (*inzâlu'l melâiketi ve'l-Kur'an'i ve'l-matari*) kullanımlarında olduğu gibi ‘*şerefine; üstünlüğüne dikkatleri çektiği şeylerle*’ ilgili kullanmıştır. (‘Hebtün’ kullanımında olduğu gibi) sözcüğün bazı kullanımlarını ise, ‘*alçalmaya dikkat çektiği yerlerde*’ zikretmiştir. Örneğin Bakara Suresi’nin 36. âyetindeki (...*inin oradan...*) ifadesi, A’raf Suresi’nin 13. âyetindeki (...*in oradan...*) ifadesi ve

çıkartılma ve Dünya'ya indirilme pozisyonu için kullanılmıştır.⁶¹ Bahsedilen kelimenin sahip olduğu “*yukarıdan aşağıya inme-indirme*” anlamı sayesinde kendi görüşlerine kaynak teşkil eden düşün insanları, yaratılışa ait fotoğrafın tamamını gözden kaçırmış gibi durmaktadır. Zira yukarıda uzun uzadıya bahsedilmiş olan gerekçeler sebebiyle (h-b-t) kelimesi, her ne kadar o anlama da gelse, yine de o şekilde anlaşılmamalıdır. Çünkü âdem'in yaratılış süreçleri, sorumluluk alanıyla birlikte ele alındığında ilgili kavram, “*semadan yere inme-indirilme*” anlamında değil, aksine kelimenin farklı bir kök anlamı olan “*işlediği hatadan dolayı cennetten çıkarılma*” şeklinde anlaşılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. İkinci duruma göre semadaki bir Cennet'te değil, dünyadaki yeşillik bir bahçede halkedilmiş olan Hz. Âdem, işlediği suçtan ötürü bazı nimetlerden geçici olarak yoksun bırakılmış ve “*bir yerden bir yere*” nakledilmiştir. Zira benzer ifadeler Kur'an'ın tamamında kovulmuş olan şeytan için de kullanılmıştır. Bilindiği gibi şeytan'ın âdem-Âdem üzerinden gerçekteşirmiş olduğu itiraz süreci sonundaki kovulma işleminde de yine (h-b-t) fiili kullanılmış ve hemen “*in oradan*”⁶² şeklinde bir diskur tutturulmuştur. Hikâyenin devamında ise benzer durumu ifade için (h-b-t) fiili değil, “*çıkma*” anlamına gelmekte olan (h-r-c) fiili kullanılarak, aslında yukarıdan aşağıya bir inişi değil, muhatabın huzurdan çıkışı anlatılmak istenmiş gibidir. Öyle ki sadece şeytan için dile getirilmiş olan “*kınanmış ve kovulmuş olarak çık*”,⁶³ ifadesi, insanın apaçık düşmanı olan şeytan için hem şimdi, hem de gelecekteki bir *kovma-kovulma/çıkma-çıkarma* eylemine işaret etmektedir.

Büyük İşlâm düşünürü İmam Mâtürîdî'ye göre Âdem'in yaratıldığı cennetin Âhret'te gidilecek cennet olduğu konusu açık değildir. Zira ilgili âyette bahsedilen cennetin daha ziyade çeşitli nebatlarla örtülü bir bahçe olması daha makul gelmektedir.⁶⁴ Ona göre bu konudaki Kur'an ifadeleri açıktan kesin bir kanaate

nihayet Bakara Suresi'nin 61. âyetindeki kullanım olan (...*bir şehre inin*...) lafızları bu duruma güzel bir örnekleme sayılabilir.” İsfehanî, *Müfredat*, İstanbul 2007, s. 1499-1500, Bayraklı, *age*, I, 343-350, Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, İstanbul ts., I, 66. Üstad Ali şeriati, kavramın felsefi bir anlatımını serüvenleştirmiş olduğu eserinde, insanın süreç içerisindeki düşüşüne dikkatleri çekmekle, asıl düşüşün yaratılıştaki inme-indirilme değil, yeryüzündeki alçalma olduğunu dile getirmektedir. Ali şeriati, *Hubût-Yeryüzüne İniş*, İstanbul 1999, ss. 12-15.

⁶¹ Konuyla ilgili olarak farklı rivayetleri değerlendiren Taberî, ilgili âyette ifade edilmiş olan cennet hakkındaki genel eğilimin Âhret'teki cennet olduğunu dile getirmektedir. Ona göre âdem ve şeytan neslinin birbirine düşman olarak yeryüzüne inişi de bu şekilde gerçekteşmiştir. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsiru't-Taberî/Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Beyrut 1997, I, 266-267, 277-278.

⁶² A'raf, 7/13.

⁶³ A'raf, 7/18.

⁶⁴ Maturîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, I, 425-426.

ulaşmamızı destekler mahiyette değildir. O yüzdendir ki Hz. Âdem'in mutlak surette Âhiret hayatında vâsıl olunacak Cennet'te yaratıldığını ileri süremeyiz.⁶⁵ Zira Kur'an'a göre insanın dünyada yapmış olduğu *amellerine karşılık olarak*⁶⁶ tahsis edilecek olan Cennet, kelime anlamı yeşil bahçe olan "cennet" kavramıyla eş anlamlıdır. Mamafih Kur'an'da Cennet için ifade edilmiş olan "*koyu yeşildir*",⁶⁷ "*ağaçlarla doludur*",⁶⁸ orada "*güzel huylu, güzel yüzlü*"⁶⁹ ve "*gözlerini yalnız eşlerine çevirmiş hanımlar vardır*",⁷⁰ dahası, "*eşlerini bekleyen hûriler vardır*".⁷¹ ifadeleri, yalnızca Âhiret hayatında mülâki olunacak Cennet'in nitelikleridir. Yine Kur'an'da Âhiret'teki Cennet'in vasıfları babında ifadesini bulmuş olan "*Kalplerinde kin olmaz*",⁷² "*orası durulacak bir yurttur*",⁷³ "*ödül ve varış yeridir*",⁷⁴ vb. hususiyetler de ulaşılabilecek olan nimetler amacıyla sayıldığına göre bu yerin, Âdem'in ilk yaratıldığı Cennet olmadığı fikri, daha doğru bir yaklaşım olarak gelmektedir.⁷⁵ Hem ilk yaratıldığında orada Âdem'den başka insan da yoktu. Âdem'in eşi olan kişi ise daha sonra yaratılmıştır. Yalnızca Âdem'in bir süreliğine girip, işlediği kusur nedeniyle de oradan çıkarıldığı bir Cennet olgusu, iyilik ve kötülüğü yapabilecek donanımda yaratılmış olan insan cinsi için tercih edilebilecek bir görüş değildir.⁷⁶ Dünya hayatında yaşadığı süreç içerisindeki eylemleri sayesinde bahsedilen Cennet'ten uzaklaşma ihtimalinin olması gerçeğinin böyle bir metafor üzerinden anlatılıyor oluşu, bize daha doğru bir yaklaşım olarak gelmektedir. Yoksa model atamız olan kişinin işlediği bir suç yüzünden bütün beşeriyetin cezalandırıldığı anlamsız bir fikriyatın doğması işten bile değildir.

⁶⁵ Maturîdî, *age*, I, 426.

⁶⁶ Vâkıa, 56/20-24.

⁶⁷ Rahmân, 55/64.

⁶⁸ Rahmân, 55/48.

⁶⁹ Rahmân, 55/70.

⁷⁰ Rahmân, 55/56.

⁷¹ Rahmân, 55/72.

⁷² A'raf, 7/143, Hicr, 15/47.

⁷³ Fâtır, 35/35.

⁷⁴ Furkan, 25/15.

⁷⁵ Nitekim aynı düşünceyi destekleyen Şîî müfessirlerden Tabresî, Âdem'in dünyada yaratılmış olduğu görüşünü destekleyen argümanların başında Huld Cenneti'nin içerisinde ebedî kalınacak olan Cennet olduğunu ileri sürerek delillendirmektedir. Ona göre bu Cennetin Dünya Cennetlerinden bir yer olması icab eder. Zira işledikleri suç karşılığında Âdem ve Şeytan'a sarfedilmiş olan "oradan inin!" ifadesi de bunu açıkça göstermektedir. Ebû Ali et-Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut 1992, I, 108.

⁷⁶ İnsân, 76/3.

Âdem'in ilk yaratılış öyküsünün esasında mecaz ve temsil üzerinde gelişen bir yapısı olduğunu dile getiren Fazlur Rahman, insanın özellikle de yeryüzünde halife olmak için yaratıldığını ileri sürmektedir.⁷⁷ Ona göre ilgili kıssada anlatılan şeyler, anlam yönünden kapalılık üzere vârit olmuştur. O nedenle de bahsedilen olayın mutlak olarak yaşanmış olduğu ileri sürülemez. Nitekim Fazlur Rahman, kişisel kanaatini oluşturmuş olduğu fikriyatını şu ifadeler üzerinden dile getirmektedir: “Âdem ve Havva'nın yaratılması ve cennetten kovulmaları daha ziyade teşbihlerle ve canlı bir dille anlatıldığı için Kur'an'ın burada anlattığı şeyin gerçekten bir “şahıs” olup olmadığı çok muğlâk kalmıştır.”⁷⁸ Bu nedenledir ki Fazlur Rahman'a göre Âdem Kıssası'nda geçen her bilginin geçmişte yaşanmış olan somut gerçeklikler olarak anlaşılması doğru bir yaklaşım değildir.

Gelinen bu noktada: “Kur'an'a göre Âdem nerede yaratıldı?” sorusunun cevabının yavaş yavaş netleşmeye başladığı görölmektedir. Konu hakkındaki farklı görüş sahiplerinin kendi fikriyatları için kullanmış oldukları argümantasyonun dikkatlice izlenmesi sonucunda varılmış olan genel uzlaşının temelinde; *insan bedeninin dünya modelinde yaratılmış bir olgu olduğu*'nun kabulü yatmaktadır. Fizik kuralları gereği yeryüzünde yaratılan bir beden, mutlak surette onun niteliklerini de taşımalıdır. Eğer bugünkü beşerin tıpatıp eşdeğer atası olan ilk insan ve eşi'nin, Cennet gibi sonsuz uzak ve değişik bir atmosfer ortamında yaratılmışsa, beden özelliklerinin de bizinkilerden farklı olması gerekmektedir. Ya da semada kurulmuş olan Cennet'te insanın yaşaması için gerekli olan oksijen ve diğer maddelerin de bulunmuş olması gerekmektedir. Yoksa Yüce Allah'ın koymuş olduğu tabiat kanunlarına göre dünya atmosferinin üstünde ve dışında insanoğlu nefes alamadığı için yaşamını sürdüremez. Ayrıca ölümsüz bir hayatın olduğu Cennet hayat içerisinde yaratılmış olan insan ölümlü bir varlıktır. Yine biz biliyoruz ki Cennet'e girenler-girecekler için ölüm yoktur, oradaki yaşam ebedidir. Kur'an'ın ifadesine göre mü'minler bir ölüm vakasıyla karşılaşacaklardır. Eğer ki Âdem de mü'min şahsiyet ise ilki dünyada olan bir ölümlü karşılaşacak. Mü'min değilse, dünyadaki gerçek ölümüyle birlikte ikinci bir ölüm olan Âhiret'teki ölümlü, yani mecazî olarak kötü bir sonla karşılaşacaktır.⁷⁹ Bu nedenledir ki ilk yaratılışta bahsedilen Cennet kavramının da tıpkı bunun gibi gerçek bir niteliği değil, mecazî bir niteliği vasfediyor oluşu daha doğru bir yaklaşım olmalıdır.

Kur'an'ın defaatle dile getirmiş olduğuna göre Âhiret hayatında kurulacak olan Cennet hayatında ebedilik vardır.⁸⁰ Oraya girenlerin hepsi bir daha çıkmamak

⁷⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara 2000, s. 51.

⁷⁸ Fazlur Rahman, *age*, s. 197.

⁷⁹ Duhân, 44/56.

⁸⁰ Bakara, 2/52, 82, Al-i İmrân, 3/136, 153,198, Nisa, 4/122, A'raf, 7/42, Tevbe, 9/22, Yunus, 10/26, Hud, 11/23, Hicr, 15/46, 48, Furkan, 25/16, Zümer, 39/73, Zuhruf, 43/71, Ahkâf, 46/14, Kâf, 50/34.

üzere girmektedir. O nedenledir ki yaratılışın daha bidayetinde Âdem'in oraya girip çıkmış olması Yüce Allah'ın bildirmiş olduğu bu ilkeye ters bir durumdur. Zira Cennet, dünya hayatında takva sahiplerinin işledikleri fiiller yüzünden ebedî kalmak üzere giriş yaptıkları bir varış ve ödül yeridir.⁸¹ Denilebilir ki Cennet, bir imtihan yeri değildir. İmtihan yeri ise sadece dünya hayatıdır. Onun için insanlığın kurucu atası olan Âdem, eğer bir cennet'te yaratılmış ise bu, dünyadaki yaptıklarına karşılık olmak üzere tasarlanmış ve bütünüyle ödül yeri olan Cennet değil, imtihan yeri olan dünyadaki bir cennet, yani yeşillik bir bahçe olmalıdır. Beşer hayatı için anlamlı ve dengeli kurallar koymuş olan Kur'an'a göre oranın çıkışı yoktur.⁸² Mamafih aynı şekilde dünyadaki yaptıklarımıza karşılık olmak üzere sebep-sonuç dizgesi üzerinden dile getirilmiş olan Cehennem olgusu da esas olarak kişisel fiiller üzerinden kazanılmış bir iskân yeridir.⁸³ Nitekim Cennet'in inananlar için ebedî kalacakları bir mekân olması hususu, yalnızca Kur'an'da değil, ilahî vahiy sürecinin kadim örnekleri olan Tevrat ve İncil'de de inananlara vaat edilmiş bir hakikattir.⁸⁴ Kutsal metinlerin ortak diline göre öldükten sonra varılacak olan Cennet, dünya yaşamı süresince hak edildikten sonra çıkışı olmayan bir hayatın başlangıcını haber vermektedir.⁸⁵ Gökteki Tanrı'nın saltanatına dâhil olacak olan imanlı kimseler, O'nunla birlikte, O'nun huzurunda sonu gelmeyecek olan mutlu bir yaşam süreceklerdir. İnanan bir insan için ebedilik denilen şey de tam olarak budur.

Kıssa'ya göre Hz. Âdem'in Cennet'ten kovuluşu, doğrudan suç işlemiş olması nedeniyledir. Rabbine asî olan Âdem olgusu,⁸⁶ devamında işlediğinden pişman olup şaşırıp kalabileceği bir donanım üzere halkedildiğine işaret etmektedir. Zira yaklaşıp elde etmesi yasak kılındığı hâlde, kendisine sıkıca tembihlenen bu sözü dinlemeyen⁸⁷ bir Âdem prototipi,⁸⁸ günâh ve suç işlemenin mevcut olmadığı Cennet'in değil, ikisinin de imkânlı olduğu dünya hayatının varlığına işaret olabilir

⁸¹ Furkan, 25/15, Nâzi'ât, 79/40-41.

⁸² Hicr, 15/48.

⁸³ Şûrâ, 42/7.

⁸⁴ Tevbe, 9/111, Furkan, 25/16.

⁸⁵ *Matta*, Bap, 6/9, *Petrus'un Birinci Mektubu*, Bap, 3/22, *Vahiy*, Bap, 21/3-4.

⁸⁶ Tâhâ, 20/21.

⁸⁷ Kur'an'ın uyarı cümlesi: “Şeytan'a uyma ki seni Cennetten çıkarmasın!” şeklinde dile getirilmiştir. (Tâhâ, 20/117). Demek ki insanoğlu, hem söz dinlemeyebilir, hem de Şeytan'a uyabilir bir iradî karakterde var edilmiştir. Bu iki niteliğin de Âhret'teki cennet için geçerli olmadığı bilinmektedir. Zira orada ne Şeytan, ne onun iğvası, ne günâh ne de günâha çeken bir irade vardır. Bunların hepsi sadece dünya hayatı için düzenlenmiş olan yeteneklerdir. Geline bu noktada ifade edilebilir ki bu kıssa, Halefullah'ın da dile getirmiş olduğu gibi “Âdem ile İblis, hayır ile şer veya iyi duygular ile kötü duygular arasındaki mücadelenin kıssasıdır.” Bkz. Halefullah, *age*, s. 273.

⁸⁸ Bakara, 2/35, 7/19.

ancak. Cennet'in ilk sakinlerinden olan Âdem ve Eşi, hem Şeytan, hem de kendi iradeleri sayesinde suç işlediği zaman onlara ynelti miş olan: “*Oradan (Cennet'ten) inin!*”⁸⁹ ifadesi, gökyüzündeki Cennet'ten yeryüzüne inin olmamalıdır. Bu işi Yüce Allah'ın yardımı olmadan onların başarmalarına olanak yoktur. Aynı ifade üzerinden gidecek olursak, benzer süreç içerisinde Şeytan'a ifade edilmiş olan: “*Oradan in!*” ve devamındaki: “*Ey Âdem, sen ve eşi de Cennet'te durun...*”⁹⁰ sözleri ise, başlangıçta ikisinin de aynı mekânda olduğunu dile getirmektedir. Hâlbuki Cennet, insanlar için hazırlanmış bir mekândır. Bu itibarladır ki hitabın gerçekleşmiş olduğu zaman ne Şeytan cennettedir, ne de Âdem. İkiisi tarafından da Cennet'in kazanılması için gerekli olan hiçbir eylem henüz icra edilmemiştir. Üstelik ikisi de farklı nitelikte varlıklardır. Aynı mekânda iskân edilecek olmaları söz konusu bile değildir. O yüzdendir ki bu açıklama tarzı, bir yönüyle temsili olmalıdır. İnsanın hayat süresince meydana gelebilecek olan değişikliklerini ifade etmekte olabilir. Olayın tahkiyesinde sıklıkla kullanılmış olan “*İnmek*” lafzının ise; “*uzaklaşmak*, “*defolmak*” ya da “*ayrılmak*” şeklinde bir anlam içeriği bulunmaktadır. Zira kesin olarak bildiğimize göre, insanın dünya hayatında yaptıklarına karşılık olarak Âhiret'teki Cennet yaklaştırılacaktır.⁹¹ çünkü Cennet hayatı, bir lütuf olarak Allah'a ve Peygamberlere iman eden m'minler için dünya hayatındaki yaptıkları güzel şeylere karşılık olarak bir ödül olarak hazırlanmıştır.⁹² Bu durumun bilinen bir istisnası da yoktur.

Ölüm illetiyle başi belada olan insanoğlu, ebedilik özlemi içerisindedir. Belki de Âdem'i yoldan çıkarıp, Rabbinin emrine karşi gelmeye sevkeden esas neden, bu beklentinin karşılanma isteğidir. Kur'an'da Şeytan'ın sözü olarak dile getirilmiş olan: “*...Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve eskimeyen saltanatı göstereyim mi?..*”⁹³ ifadesi, insanın bu beklentisi üzerinden oluşturmuş olduğu zaafını açıkça ortaya koymaktadır. Hâlbuki eğer Âdem Cennet'te yaratılmış olsaydı, onun içinde bulunmuş olduğu Cennet ve oradaki hayat zaten ebediydi. O yüzden bu beklentinin arlığı, Şeytan'ın onu kandırmasına sebep olan geçerli bir neden olmazdı. Demek ki Âdem, kendisinin ebedi olmadığı ve geçici bir hayat yaşadığı başka bir yerde yaratılmış olmalıdır. Bu yüzdendir ki Őeytanın onu bu arzu üzerinden kandırması kolaylıkla gerçekleşmiştir. Aksi durumda buna imkân olmaması gerekirdi. Nitekim bu ıkarısamamıza uygun olarak denilebilir ki, Kur'an'ın konuyla ilgili âyetlerindeki açık ifadeye göre insan, ebedilik arzusunun gerçekleşmesi beklentisi üzerinden suç

⁸⁹ Bakara, 2/38, A'raf, 7/19, Tâhâ, 20/118-119.

⁹⁰ A'raf, 7/11-19.

⁹¹ Tekvîr, 81/13.

⁹² Kâf, 50/31, Hadîd, 57/21.

⁹³ Tâhâ, 20/120.

işlemiştir.⁹⁴ Netice olarak insanın düşmanı olan Şeytan, onu ebedilik sağlayacağına inandırdığı olan ağaca yaklaştırmak istemiş, bunun için de insanın bu zaafını kullanmıştır. Eğer bu ifade günâh işlemenin dünyevî-beşerî mekanizmalarını anlatan temsili bir anlatım değil de,⁹⁵ geçmişte yaşanmış somut bir süreci ifade ediyorsa, bahsedilen bu yerin mutlak olarak Âhiret'teki Cennet değil, dünyadaki herhangi bir yer olması icâb eder. Çünkü yukarıda da değinilmiş olduğu veçhile anlatı içerisinde değinilmiş olan pek çok şeyin Âhiret'teki Cennet olgusuyla örtüşmediği açıkça görülmektedir.

Cenâb-ı Allah, Âhiret hayatında inananlara ödül olarak vereceği Cennet için “*miras kılınmıştır*”⁹⁶ ifadesini kullanır. Eğer mirasın ne demek olduğunu bilirsek, yaptıklarına karşılık olarak kendinin var etmediği bir mekâna vâris olmanın ne demek olduğunu da bilebiliriz. Öyle ki bu servet, doğrudan Yüce Allah'ın bağışlaması olan ve ilkeler üzerinden va'd etmiş olduğu bir şeydir. Yüce Allah'tan bizlere miras bırakılacak olan Cennet, babadan kalma bir servet olan miras gibi sadece dünya hayatıyla ilgili değildir. Hem babadan kalma mirasın Ahiret'te fonksiyonel olmadığını da bilmekteyiz. O yüzdendir ki miras şeklinde dile getirilmiş olan bu formun yalnızca Ahiret'teki Cennet olduğu anlaşılır. Âdem'in ilk yaratıldığı Cennet olan semadaki mekân için bu durumun anlaşılacak bir yanı yoktur. Yoksa Âhiret'teki Cennet'e daha önce sahip olunsaydı, bunu sahipliği de tartışılırdı. Yüce Allah'ın bildirdiğine göre iman eden insan nesli için sahip olacağı en güzel miras, gelecekte sahip olacağı Cennet'tir. Ailenin iman üzere olan bir nesle bırakacağı en yararlı gelecek de Cennet mirasıdır. Ancak buraya girişin de büyük külfetleri yok değildir. Zira cihad edip dünya hayatında başına gelen güçlülere sabredenler,

⁹⁴ A'raf, 7/22-23, Tâhâ, 20/120-121. Âdem ve Eşi, ebedilik ağacının meyvesini tadınca hemencecik çıplaklıklarının farkına vardılar. Çıplaklık düşüncesi ve akabinde gelen cinsellik isteği, beşer hayatının devamı için düzenlenmiş ve dünya hayatı için öncelenmiş olan temel bir istektir. Örtünme ise beşerin fabrika ayarı mesabesindeki fitrat değeridir. Onun için yaptıklarının farkına varan kişiler, cennetin yani yaşadıkları bahçenin yapraklarıyla örtünmüşlerdir. Dahası yaptıklarından hemen pişman olmuş ve tövbe etmişlerdir. İnsan olmanın gerek şartı da budur. Nitekim olayın tahkiyesinde kullanılmış olan suç, çıplaklık, aldanma, günâh, tövbe, örtünme gibi kavramların hepsi de dünya hayatı için geçeri olan eylemlerdir.

⁹⁵ Atamız Âdem'in yaşadığı bu süreçle, her bir insanın anne karnında yaşadığı embriyolojik gelişim süreci arasında “tedebbür” için bazı paralellikler kurma teşebbüsü yapan İslamoğlu, devamında ise olayın vürudıyla ilgili olarak mecaz yüklü düşüncesini şöyle açıklamaktadır: “*Anne rahmi, Âdemoğlunun zahmetsizce yaşadığı bir tür “cenneti”dir...İnsanın dünya hayatının Âhiret'e nisbeti, ana rahmindeki sürenin dünya hayatındaki süreye nisbeti gibidir.*” İslamoğlu, *age*, s. 17.

⁹⁶ Zuhruf, 43/72.

diğerlerinden ayrılıp ödöl olarak buraya konulacaktır.⁹⁷ İnsanlığın model atası olan Âdem ve Eşi'nin ilk girişinde bunun gibi bir sınav yoktu. Demek ki atamız Âdem, günâh işleyip de oradan kovulmasaydı yine sınav olmayacaktı. Hem o zaman Yüce Tanrı'nın “*dünyada-yeryüzünde bir insan-halife yaratacağım*” sözü de havada kalırdı. Faraza atamız Âdem şeytana uymasaydı ne olacaktı? Yüce Allah'ın dünya hayatı için kurgulamış olduğu sistemin akıbetinden nasıl bahsedilecekti? Dahası, insanoğlu yaşamına nerede devam edecekti? Fitratında mündemiç olan kan dökücülüğu nerede yaşayacaktı? Cennette kötölük olmadığına göre insanın düşmanı olan Şeytan nerede tutulacaktı? Öyle ya günâh işleyen bir Şeytan'ın günâhsız bir mekân olan Cennet'te ne işi var?

Cennet, inananlar için yaptıklarına karşılık olarak hazırlanmış olan ve yalnızca inananların vâris kılındıkları,⁹⁸ doğru yol üzere yaşadıkları müddetçe kendilerine vaat edilen⁹⁹ ebedî kalma yerdir.¹⁰⁰ Aynı şekilde Cennet hayatı, inanan kişilerin yapmış olduğu sâlih amellerine karşılık gelmek üzere,¹⁰¹ hidâyet nimetine sahip olanlar için¹⁰² Yüce Allah tarafından Âhiret hayatı için verilmiş olan büyük bir lütuftur.¹⁰³ Görüldüğu kadarıyla mü'minler için bütünüyle bir *ödöl formunda*¹⁰⁴ halkedilmiş olan Cennet nimeti, daha hiçbir fiil işlememiş olan bir beşerin öncelikli olarak iskân edildiği yer olarak algılanamaz. Eğer ki ilgili kıssada dile getirilmiş olan bu ifade bir metafor değilse, Kur'an'ın Cennet tanımlarından öğrendiğimiz kadarıyla insanın atası olan Âdem'in yaratıldığı mekânın Ahiret'teki Cennet olma ihtimali hiçbir şekilde gündeme gelemez. Zira insanın yaratılış donanımları, hiçbir şekilde günâhın olmadığı bir Cennet yapısına uygun değildir. İnsanın fitratında irade yeteneğinin olmuş olması bile Âhiret'teki Cennet olgusu için sorunlu bir kişilik alanı oluşturmaktadır. Dahası, Kur'an'ın pek çok yerinde dile getirilmiş olan ve insanın kötü ve eksik yönlerinden bahseden her bildirim,¹⁰⁵ bu seçeneğin imkânını bütünüyle ortadan kaldırmaktadır.

⁹⁷ Al-i İmrân, 3/142.

⁹⁸ A'raf, 7/43, Zümer, 39/74, Nâzi'ât, 79/40-41.

⁹⁹ Enbiya, 21/103.

¹⁰⁰ Furkan, 25/76.

¹⁰¹ A'raf, 7/42, 43, Ahkâf, 46/14.

¹⁰² A'raf, 7/43.

¹⁰³ Hud, 11/108, Tûr, 52/26-28.

¹⁰⁴ İnsân, 76/22.

¹⁰⁵ Kur'an'a göre insan iyilik ve kötölük yapabilecek çift yeterlilik ve ikili yetenek üzerinde yaratılmıştır. Yine Kur'an'a göre insanın hamurunda negatif vasıfları bulunduğu gibi, pek çok pozitif nitelikleri de vardır. Potansiyel olarak mevcut olan bu nitelikleri harekete geçiren manivela ise, insanı yaptıklarından sorumlu kılan kişisel irade yeteneğidir. İnsanı yaradılışın aslı değerinden uzaklaştıran negatif vasıfların kişisel irade üzerinden fonksiyonel olduğu ortamlarda yeryüzünde zulüm oluşmaktadır. Kur'an'ın bahsettiği

Yüce Allah'ın bildirdiğine göre Cennet hayatı, erkek olsun kadın olsun dünya hayatında sâlih amel işleyen mü'minler için hazırlanmıştır.¹⁰⁶ Bu nedenledir ki ilgili kişilerin Cennet'e girişleri de kendileri için açık edilmiş olan kurallara dayalı gerçekleşecek olan ciddi bir imtihan üzerinden olacaktır.¹⁰⁷ Kur'an'ın şahitliğine göre eskilerin başına gelip de sizin başınıza gelmeyecek hiçbir şey yoktur. Cennet'e giriş de bunun tahakkuku neticesindeki hâl ve gidişe göre olacaktır. Eğer atamız Âdem'in yerleştirildiği hususunda dile getirilmiş olan ilk Cennet, Âhret'teki Cennet olsaydı, kendisi de bir insan olan Âdem ve Eşi'nin de oraya girişleri benzeri imtihan üzerinden olması gerekirdi. Dahası, yaratılış itibarıyla kendisinden daha eski olan varlıkların, hatta çocuklarının da orada olması gerekirdi. Nitekim Kıssa'nın bilinen yüzüne göre Cennet'teki ilk kişi Âdem olduğuna göre, bunu imkânsızlığı ve bu sözün de orası için geçersizliği gündeme gelmektedir. Yüce Allah, insanlığın dünya serüveninde Cennet'i kazanan geçmiş ümmetlerden kişilerin olduğunu bildirmektedir. Devamında onların bu sınavı kazanmasının gerekçelerinin de yine dünyevî olduğunu bildirmektedir. Bu nedenledir ki onların arkasından gelen herkes gibi sizin de Cennet'i kazanmanızın yolu, aynı dünyevî sınavlardan başarılı çıkmaya bağlanmıştır.¹⁰⁸ Cennet'e ulaşmanın yolunun dünya hayatındaki güzel amellere tâbi olduğu açıkça bildirildiği için, temel nitelik olarak insanın atası olan Âdem'in Cennet'te yaratılmasının önü de kapanmış olmaktadır. Yoksa Âdem'den önce Cennet'te kimse olmadığına göre Kur'an'da bildirilmiş olan bu hitabın da anlamsız olması gerekirdi. Neticede ileri sürülebilir ki âdemoğlunun dünya hayatından sonra gidebileceği Cennet, insan denilen mahlûkun iradeli fiilleri üzerinden kazanılacak olan bir ödül mekânıdır.

Kur'an'da geçtiği şekliyle: *“Ey Âdem! Sen ve eşin cennete birlikte girin!”* ve *“Ey Âdem! Dilediğiniz şeyden de yiye!”*¹⁰⁹ cümleleri, insan cinsinin bilinen iki karakteri olan kadın ve erkeğin aynı anda cennete girdiğini bildirmektedir. Yine bu

negatif özellikler, işbu kullanım alanındaki vasıflardır. Bunlardan bazıları ise şunlardır: *“İnsan acelecidir”* (Enbiya, 21/37), *“zayıf yaratılmıştır”* (Nisa, 4/28), *“cimridir”* (İsra, 17/100), *“nankördür”* (İsra, 17/67), *“çok zalimdir”* (Ahzâb, 33/72), *“insanların çoğu gerçeği bilmez”* (Yusuf, 12/68), *“çok cahildir”* (Ahzâb, 33/72), *“insanların çoğu şükretmez”* (Neml, 27/73), *“insanların çoğu iman etmez”* (Hud, 11/17) vb. Temel amaç olarak eğitilebilir olan bu vasıfların insan izin vermedikçe kendisini şekillendirmesine olanak yoktur. O yüzden ki insanoğlu, içgüdüsel davranan yaratıklardan farklı olarak yaptıklarından hesap verecek bir formatta halkedilmiştir.

¹⁰⁶ Nisa, 4/124.

¹⁰⁷ Bakara, 2/214.

¹⁰⁸ Âdem'in yaratılma süreçlerindeki pasajlarda Kur'an'ın esas vurgusunun önce *öğretim* sonra da *eğitim* olduğunu vurgulayan Bayraklı, ilgili âyetlerin açık hükümleri üzerinden insanın eğitilmesinin amaçlandığını ileri sürmektedir. Bayraklı, *age*, I, 334.

¹⁰⁹ A'raf, 7/19.

ifadeye göre insan cinsinin eril Őekliini temsil eden Âdem ile dişil Őekliini temsil eden eşi aynı anda yaratılmış olmalıdır. “*Dilediğiniz Şeyden yiysin!*” ifadesi ise onların yaşamlarını sürdürebilmeleri için Cennet’te hazırlanmış olan nimetleri hatırlatır. Oradaki yaşamın sınırlarını belirleyen haram helal dengesi ise “*şuna yaklaşmayın*” emriyle belirginleşir. Dilemek, insanın dünya hayatının bir parçasıdır ve sorumluluğu gerektirir. Hâlbuki klâsik görüşe göre Âdem, yalnız olarak Cennet’te yaratıldı, yalnızlıktan sıkıldı ve sonra Eşi-Havva yaratıldı.¹¹⁰ Oysaki yukarıda ifade edildiği gibi ilahî emir, Âdem ve eşinin birlikte cennete girmeleri yndedir. Kanaatimizce Âdem ve eşine yapılmış olan bu hitap, insanoğluna dünyadaki yaratılışı esnasında verilmiştir. Buna göre Âdem ve eşi öncelikli olarak dünyada yaratılmış, sağlıklı yaşamaları için bazı kurallar konulmuş, bunları yaparlarsa sonunda Cennet vaat edilmiştir. Eğer yasak olan Őeyleri işlerse hem bu dünyada sıkıntı içinde yaşayacak, hem de kendileri için vaat edilmiş olan diğer Cennet nimetlerinden mahrum kalacaktır. Bu hitap, insanoğlu yani âdemoğlu henüz yaratıldığı zaman olmalıdır. Bilindiğine göre Hz. Âdem’in melek, cin ve Őeytanla olan sınavı esnasında Eşi-Havva yanlarında yoktu. Eğer Âdem, diğer varlıkların olduğu Cennet’te yaratıldı ise eşi de yanında olmalıydı. O nedenledir ki ilk yaratılıştaki hitapta geçen âdem lafzı, özel isim değil insan cinsinden kadın ve erkeği temsil eden cins ismi olmalıdır.

İlgili kıssada geçtiği Şekliyle Cennet’te suç işleyen kişilere yönelik olarak dile getirilmiş olan: “*Birbirinize düşman olarak inin; çünkü yeryüzü belli bir süreye kadar, sizin için, bir barınma ve geçinme yeri olacaktır...*”¹¹¹ ve yine: “*Hepiniz oradan inin! Bununla birlikte benden size bir yol gösterici gelecek olursa, yol gstericime uyacak olanlara hiçbir korku olmayacaktır ve onlar asla üzülmeyeceklerdir...*”¹¹² ifadesinde geçen oğul Şekli için de söylenecek bazı Őeyler vardır. Öncelikli olarak denilebilir ki ilgili âyette geçen: “*Hepiniz inin!*” hitabına doğrudan muhatap olanlar Âdem, Havva ve Şeytan mıdır? Yoksa sadece Âdem ve Eşi midir? Aynı Şekilde “*yeryüzüne inin*” ifadesi de çoğuldur.¹¹³ Bu aşamada

¹¹⁰ Yalnızca Müslüman kültürün neşvünema bulmuş olduğu havzada değil, Ehl-i Kitap dinsel algısının da baskın olduğu ve klâsik görüş Şeklinde tesmiye edilmiş olan geleneksel düşünce havzasında da benzer kabullerin olduğu grlmektedir. Nitekim ilgili algının benzer normları üzerinden gidecek olursak, Hz. Âdem ve eşi özelinde ilk yaratılış için ileri sürülmüş olan delillendirme, bu Şekilde sistemleştirilmiş olan kadîm bir kurgu üzerinden dile getirilmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *age*, s. 18, Tekvin, Bap, 2/18, Eyüp, Bap, 1/21.

¹¹¹ Bakara, 2/36.

¹¹² Bakara, 2/38.

¹¹³ Bakara, 2/36, A’raf, 7/24, Tâhâ, 20/123. İslamoğlu’na göre Âdem’in yasak ağaçtan yedikten sonra cinselliği keşfetmesi, insanın akıl-baliğ olarak cinselliği keşfetmesini çağrıştırır. İslamoğlu, *age*, s. 17. Benzer algı için bkz. İkbâl, *age*, s. 98-99.

âdemoğlunun misak sürecinde kendisine tevdi edilmiş olan ahdini unutma esprisi gündeme gelmektedir.¹¹⁴ Demek ki bu hitap da tıpkı misakta olduğu gibi bir temsildir¹¹⁵ ve insanın gelecekteki hayatını ilgilendirmektedir. Yoksa “*Oradan inin!*” lafzı, yalnızca Âdem’e değil de insanların geneline yapılmış olan bir hitap mıdır? Bu şekilde davranış sergileyen insanlar aynı şekilde Cennet’ten kovulur mu demek istenmiştir? Zira insanların hayatını ilgilendiren kutsal tebliğin dünya hayatına indikten sonra geleceği dile getirildiğine göre bu durum, insanlığın genelini muhatap kabul eden geniş bir hitabet şekli olmalıdır. Dahası, Âdem o sırada henüz seçilmiş bir Peygamber olmamalıdır. Zira Peygamber’e elçi gelmez. O kendisi zaten elçidir. Demek ki bu hitapla birlikte muhatap kabul edilmiş olan âdem-insan, elçi ve peygamber olan Hz. Âdem değil, henüz elçilerin gelmediği bir aşamadaki insan cinsini ifade eden âdem olmalıdır. Nitekim eşi Havva ve Şeytan’ın da bu anlatımda güçlü bir kişilik olarak bulunuyor olması ise beşerin günâh işleme aparatlarını şahıslar üzerinden düzenlemektedir denilebilir. Mamafih bu konuda serdedilmiş olan ilahî bildirimde göre beşerin günâhtan uzak kalabilmesi için kendisi ve eşi mutlak surette Şeytan’dan uzak durmalıdır.

Cennet, insanoğlunun sâlih amel dolayımında Yüce Allah ile yapmış olduğu pazarlık sonucu kazanılan bir yerdir.¹¹⁶ B anlaşmanın somut neticelerine göre insanoğlu, dünya hayatında yaptıklarına karşılık olmak üzere Kıyamet Günü takva sahiplerine yakınlştırılan Cennet’i hak etmektedir.¹¹⁷ Sâlih ameller karşılığında kazanılacak bir mekân olan Cennet, insanın yaratılmış olduğu mahal değil, ebediyen kalacağı bir mekân olmalıdır. Nitekim Kur’anî görüş de bu meydana deklere edilmiştir. Zira Kur’an’ın açık beyanlarına göre orası, dünya hayatında kötülüklerden sakınanlar için Rablerinden gelen bir bağıştır.¹¹⁸ Âhret hayatında câri olacak olan Mahkeme-i Kübra’dan sonra tespit edilecek olan güzel amel sahiplerinin günâhlarının bağışlanması akabinde girecekleri yer olan Cennet, oraya girecekler için artık ebedî kalınacak yurttur. Kanaatimizce bu ifadeler sayesinde beşerin hayat tasavvurunda gideceği yer olan Cennet algısının yerleşmesi için sebep sonuç yasasının işlerliği üzerinden bir iskân anlayışı yerleştirilmek istenmektedir. Öyle ki insanın yaratılış aşamalarının bidayetinde yani henüz bu işlemlerin yapılmamış olduğu bir ortamda sâlih ameller sayesinde kazanılacak olan bir Cennet’ten bahsedilmesi de pek anlamlı değildir.

Gerek dinî, gerekse de antropolojik araştırmaların sonuçlarına bakılacak olursa insanoğlunun çıplak yaratıldığı kanaatine ulaşılabilir. Âdem Kıssası’nda da

¹¹⁴ Tâhâ, 20/15.

¹¹⁵ A’raf, 7/169-172.

¹¹⁶ Tevbe, 9/111.

¹¹⁷ Şuarâ, 26/90.

¹¹⁸ Al-i İmrân, 3/198.

ifade edildiğine göre çıplak yaratılmış olan insan, ilerleyen süreçlerde bedensel hazları fark edince elbise kültürünü geliştirmiştir. Denilebilir ki çıplaklık algısı üzerinden suç işlemeye yatkın yaratılmış olan bir kişiliğin süreç içerisinde karşı cinselliği fark etmesi, beşeri bu eğilimden uzak tutabilecek aparat olan örtünme emrini gerekli kılmıştır. Hem Yüce Allah'ın defaatle bildirmiş olduğu “ıplaklığı örtecek elbiseler indirdik”¹¹⁹ ifadesi, bunun imknnı ortaya koymaktadır. Zira demoğlunun fitratında halkedilmış bir değer olan hay ve utanma duygusuna bağlı olarak gelişen örtünme kültürü, çıplaklığı rtebilecek elbise modeli üzerinden yalnızca dünya hayatı için geçerli olan bir imtihan olgusudur. Dünya hayatı içerisinde kadın ve erkeğin sapkınlığının büyük bölümü çıplaklık objesi üzerinden fonksiyonel olduğu için başta Kur'an olmak üzere neredeyse bütün Kutsal Metinlerde bu imge sık olarak kullanılmıştır.¹²⁰ Nitekim aynı sürecin devam etmekte olduğunu da söyleyebiliriz. Bu eylem de tıpkı insanlığın atası olan dem'i cennetten çıkardığı gibi, bizleri de Cennet'ten uzaklaştırabilecek bir faaliyet alanı olarak lanse edilmiştir.

Bu aşamada ileri sürebileceğimiz olan bir başka delillendirme de şudur. Kur'an'ın büyük bir dikkatle dile getirmiş olduğu “şeytana tapmayın!” ifadesi,¹²¹ geçmişte olup bitmiş bir eylem alanını değil, devam ede gelen bir eylem alanını tanımlamaktadır. Bu uyarı, aynı zamanda demler var olduğu sürece şeytana tapılmanın da devam edeceğini göstermektedir. Bunu içindir ki insanoğluna dünya hayatında dikkat etmesi gereken iradeli bir alan açılmıştır. Bir başka deyişle dem'in Cennet'ten kovulmasına sebep olan süreç devam ediyor ki bu konuda ciddi uyarı gelmiştir. Hlihazırdaki Kur'an bildirimlere göre şeytan, Cennet'te değil dünya hayatında crf olan bir varlığın ismidir. Zaten Cennet hayatının olası formu, bunun fonksiyonelliğine de engel bir durum yaratmaktadır. O yüzdedir ki yaratılışın ilk basamaklarında şeytan ile insanın karşılaştığı ortam, bilinen Cennet değil, kişisel iradelerin geçerli olduğu dünya hayatıdır. Zira hiret hayatında kurulacak olan Cennet'te şeytanla karşılaşılacak bir eylem alanı yoktur. Nitekim Cennet olgusu, yaratılıştaki ödül ve ceza algısına yönelik gerçekleşen bir eylem sahası olduğu için, dünya hayatında iken gerçekleşen kişisel eylemler sonucunda te

¹¹⁹ A'raf, 7/26-27.

¹²⁰ “dem Kıssası” olarak bilinen metaforun özellikle “cinsel suç” öğesini ön plana çıkarmış olan bazı dşnrlr, gayr-i meşru cinselliği zemmetme ve ilahî ceza kapsamında ele alma eğilimini bu anlatı üzerinden ifade etmişlerdir. Nitekim bütünüyle çirkin davranış babında ele alınmış olan ve ilgili anlatıda kapalı bir şekilde dile getirilmış olan temsillerin zaten o coğrafyadaki kadîm geleneklerde tanıdık unsurlar içermesi hasebiyle yakinen bilinmekte olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre eski Babil fiğrlerinde yılan (erkeklik organı/penis sembolü), ağaç ve bir erkeğe elma (bekret sembolü) sunan kadın fiğrleri öteden beri bilinmektedir. İkbal, *age*, s. 98-99, Halefullah, *age*, s. 240.

¹²¹ Ysn, 36/60.

dünyada işlevsel olan bu *ödül* yerinde Şeytan'dan bahsedilemez. Tıpkı Cehennem'in de âdemoğlunun dünyadaki kötü eylemlerine karşılık olmak üzere tasarlanmış olan bir *ceza* yeri olduğu gibi.

Çağdaş İslâm düşüncesinin önemli temsilcilerinden kabul edilen Muhammed Esed, konuyla ilgili olarak Bakara Suresi'nin 30. âyetini açıklarken Kur'an'ın bütünlüğü ilkesinden hareket ederek Âdem'in yani insanın kesinlikle yeryüzünde/dünyada yaratıldığını ileri sürmektedir.¹²² Bu görüşüne uygun olarak Kur'an'da geçen diyalogun mecazî değeri olduğunu ifade eden Esed, Bakara Suresi'nin 35. âyetinde geçen: “*Ey Âdem! Sen ve eşin bu bahçeye yerleşin...*” ifadesindeki cenneti-bahçeyi şöyle açıklamaktadır: “*Burada “bahçe” ile neyin kastedildiği üzerinde müfessirler arasında kayda değer bir görüş farklılığı vardır; dünyevî anlamda bir bahçe mi, öteki dünyada sâlih insanları bekleyen bir cennet mi, yoksa cennet içindeki bazı bahçeler mi? Bazı ilk dönem müfessirlerine göre (bkz. Menar, I, 27) burada dünyevî bir ikamet yeri kastedilmiştir, yani mutlak bir rahatlık, mutluluk ve suçsuzluk ortamı. Ancak her ne olursa olsun, bu Âdem kıssası... temsillerden biridir.*”¹²³

İslâm düşüncesini hayatın modern formları üzerinden çağın algısına taşımış olan önemli düşünürlerimizden birisi de Muhammed İkbal'dir. İkbal de ilgili âyeti değerlendirirken Hz. Âdem'in yaratıldığı cennet'in, Âdem'in işlediği suç göz önüne alınırsa, “*huld cenneti*” yani mü'minlerin Âhiret'te gireceği cennet olmadığını ileri sürmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim, hiçbir yerde ve hiçbir zaman, yeryüzünün bir işkence yeri olduğunu belirtmemiştir. Ona göre A'raf Suresi'nin 10. âyetinde belirtilen cennet ifadesi, “*insanın saf ve sade şuurdan şahsî şuura varışındaki değişikliklerdir.*”¹²⁴ Ona göre insanın Cenneti denilen şey, dünya yaşamı içerisinde bilinçli hâlde hareket yapabilme kabiliyetidir. Zaten Cennet ve Cehennem olguları

¹²² Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı/Meal-Tefsir*, İşaret Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

¹²³ Esed, *age*, s. 12. Aynı düşünceyi İslamoğlu da Muhammed Abduh'tan yaptığı alıntı üzerinden dile getirmiştir. Ona göre: “*Âhiret cennetinde yasak yoktur. Oraya giren bir daha çıkarılmaz.*”*Allah sizi yerden tarifsiz bir bitirişle bitirmiştir*” (Nuh, 71/17) buyurulmuştur. Sembolik bir okumayla, “*ana rahmi*”, Âdemoğlunun cenneti olarak yorumlanabilir. *Âdem kıssasında cennette iskân, yasak ağaçtan yeme ve tevbeden oluşan üç aşama, Abduh'a göre insanın insanın yaratılışındaki üç evreye tekabül eder. Âdem kıssası, Âdemoğlunun kıssasıdır. Âdem'in adının anılması kavmi büyüğünün adıyla anmak kabilindedir. Cennette iskân, üzüntü ve kederin olmadığı, “kederden kaç, hazza koş” sözünde ifadesini bulan çocukluk evresine delalet eder. Ağacın meyvesinin yasaklanması ve bu yasağı çiğnemek iradenin ortaya çıkma evresine, pişman olarak Allah'a yönelmek ise olgunluk evresine tekabül eder. Allah'tan kelimelerin verilmesi, insan aklının hakikati bulmaya yetmediği, mutlaka nübüvete ihtiyaç duyulduğuna delalet eder.*” İslamoğlu, *age*, s. 17.

¹²⁴ Muhammed İkbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, İstanbul 1984, s. 119.

da kişisel sorumlulukların kazanılmasından sonra hayatiyet bulmaktadır. İnsanın mutlak sâkini olduğu Cennet'ten kovulmasının anlamlı olmadığını dile getiren İkbâl, inanlar için Âhiret hayatında gerçekleşecek olan Cennet'ten kovulmalarının imkânını da reddetmektedir.¹²⁵ O yüzden İkbâl, Âdem'in kovulduğu Cennet'in, Âhiret hayatında girilecek olan Cennet olmadığı kanaatine ulaşmıştır.¹²⁶ Onun bu kanaati, Yüce Allah'ın dünyayı idare eden kanunları olan kevnî yasalarına da uygunluk arz etmektedir.

İkbâl, devamında klâsik tartışmanın olası sınırlarını çerçeveleyen şu açıklamayı yapmaktadır: *“Burada sözü edilen cennet (bahçe) kelimesi, içinden insanın yeryüzüne atıldığı tahmin edilen olağanüstü cennet değildir. Kur'an-ı Kerim, hiçbir yerde bu cennet'te (yeryüzünde) insanın yabancı bir yaratık olduğunu ifade etmemiştir. Kur'an-ı Kerim'de “Biz sizi (ot gibi) yerden yeşerttik diye buyurulmuştur. Bu kıssada bahsedilen cennet, dürüst ve üstün ahlâklı insanların ebedi ve sonsuz meskeni değildir...Kıssada bahsi geçen Cennet ise, meydana gelen ilk olay, insanın Allah'ın emrine karşı gelmesi, dolayısıyla günâh işlemesi, bunun ardından da cennetten kovuluşudur...Bu itibarla kanaatimce Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen “cennet”, insanın çevresine hemen hemen bağlı olmadığı ve dolayısıyla, beşeri ihtiyacın ızdırabını çekmediği bir çevredir. O ihtiyaçlar ki, ortaya çıkışları, insan uygarlık ve kültürünün başlangıcı olabilir...Kısacası, Âdem'in cennetten çıkarılışı veya dünyaya indirilişı hiçbir ahlâki bozukluğunu ifade etmez. Burada anlatılmak istenen şey, insanın saf ve sade şuurdan şahsî şuura varışındaki değişikliklerdir. Yani, insanın fitrat rüyâsından uyanarak kendi şahsiyetinin de belli bir önem taşıdığını anlamasıdır...”*¹²⁷

Paylaşım ve infak konusundaki aşırı vurgularıyla tanıdığımız günümüz İslâm düşüncesinin önemli temsilcilerinden birisi olan İhsan Eliaçık, konuyu detaylandırırken Tâhâ Suresi'nin 117. âyetinde geçen cennet lafzını, Âhiret hayatında kavuşulacak olan Cennet şeklinde değil, dünya hayatı içerisinde hazırlanmış olan *“yemyeşil diyar”*¹²⁸ olarak açıklamaktadır. Aynı şekilde *“İnin oradan!”* şeklinde gerçekleşmiş olan hubût emrini ise *“dağılın!”* şeklinde ifade etmektedir.¹²⁹ Eliaçık, devamında Âdem Kıssası'nın detaylı bir şekilde anlatıldığı A'raf Suresi'nin 19. âyetindeki: *“Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin...”* ifadesini açıklarken şu fikirleri öne sürmektedir: *“Öyle anlaşılıyor ki burada cennet, “yemyeşil bir diyar, yeşillik ve ağaçlık bir bölge” anlamındadır. Burası yeryüzünde bir bölgedir. Bu durumda ilk insan veya insanlar “yeryüzünde” yaratılmış olurlar;*

¹²⁵ İkbâl, *age*, s.119.

¹²⁶ İkbâl, *age*, s. 119.

¹²⁷ İkbâl, *age*, s. 118-119.

¹²⁸ R. İhsan Eliaçık, *Nuzul Sırasına Göre Yaşayan Kur'an-Türkçe Meal/Tefsir*, İnşa Yayınları, İstanbul 2008, s. 230, 670.

¹²⁹ Eliaçık, *age*, s. 231, 671.

öbür dünyadaki cennette yaratılıp bu dünyaya düşmüş değil. Yani insanlar, basbayağı yeryüzünün bağlık, bahçelik, yeşilliklerle dolu bir bölgesinde ortaya çıkmışlardır. Kıssada “Sen ve eşin cennette iskân edin.” denmesi, insanların ortaya çıkıp çoğalmaya ve üremeye başladığı, insan yaşamının ilk tezâhür ettiği, sakinleri ilk insan toplulukları olan yeryüzündeki bağlık, bahçelik bir bölgeyi anlatmaktadır. Fakat bu yerin neresi olduğu konusunda rivayetler muhtelifdir...”¹³⁰

Klâsik tartışmaya değişik bir boyuttan katılan Mehmet Okuyan ise, konuyu değerlendirirken ilgililer için farklı açılım sayılabilecek olan güçlü değinilerde bulunmuştur. Bu meyanda Âhiret’te gideceğimiz cennetin henüz kurulu olmadığı, olsa bile faaliyete geçirilmediğine ileri süren Okuyan, cennet kavramının kök değerleri üzerinde yapmış olduğu araştırmadan sonra Hz. Âdem’in bidayette yaratılıp içerisine konulmuş olduğu Cennet’in mutlak surette dünyada olduğunu savunan şu kanaatini izhâr etmektedir: “Hz. Âdem’in eşiyle birlikte yaratılıp bir süre bekletildiği ve daha sonra da oradan çıkartıldığı cennet, Âhiret’te mü’minlerin gireceği cennet değil, dünyadaki bir bahçedir.¹³¹ Çünkü cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır. Onların yaratılıp faaliyete geçme zamanı Âhiret’teki sorgulama sonrası dönemdir.”¹³² Herhangi bir ödülün olabilmesi için öncelikli olarak kişisel tercihleri belli eden iradî bir fiil ve buna bağlı olarak işlevsel olan bir hesabın olması gerektiği öncülünden hareket etmekte olan Okuyan, Âdem’in yaratıldığı semadaki Cennet algısının bu hususları kapsamadığını ve bu yüzden de ilk yaratılışın semadaki Cennet’te olmayabileceğini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Genç kuşağın müdekkik düşünce adamlarından olan bilim insanı Mustafa Öztürk, konuyla ilgili olarak düşüncelerini serdederken, klâsik algının dışında olgusal bir gerçekliğin de olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Öztürk, bu meyanda Bakara Suresi’nin 36. âyetini yorumlarken âyette geçen ifadenin bilindiği şekliyle “cennet” değil, meşakkatsiz bir yaşam sürmeyi ifade eden bir ifade kalıbı olduğunu dile getirmektedir. Öztürk, devamında ilgili âyete kişisel düşüncesini destekler

¹³⁰ Eliaçık, *age*, s. 535.

¹³¹ İbn Kayyim el-Cevziyye’ye göre Hz. Âdem’in ilk kez yaratılıp denemek maksadıyla içerisine konulduğu Cennet’in yeryüzünde olduğunu savunanların olduğu bilinmektedir. Ona göre bu görüşü Ubey b. Ka’b, Abdullah İbn Abbas, Vehb b. Münebbih ve Süfyan b. Uyeyne rivayet etmiş, Kadı Münzir b. Said benimsemiş, Ebu’l-Kasım el-Belhî, Ebu Hanife’dan; Muhammed b. Ömer er-Râzi, Ebu Müslim el-İsbehani’dan, Kurtubî de Mu’tezile ve Kaderiyecilerden nakletmiştir. İbn Kayyim, konuyu bütün detaylarıyla verdiği eserinde, kendisinin de sahip olmuş olduğu geleneksel düşüncenin dışında fikir yürütenleri de eleştirmekle kalmaz, suçlama mahiyetinde büyük bir iştahla dışlamaktadır. İbn Kayyim, *age*, ss. 27-38, Erdem, *age*, s. 150.

¹³² Okuyan, *age*, s. 186-187. Ayrıca yalnızca Âhiret hayatında işlevsel olacak olan Cennet ve Cehennem’in faaliyete geçme zamanı için bkz. Mehmet Okuyan, *Kur’an-ı Kerim’e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Âhiret Süreci*, İstanbul 2011, ss. 591-607.

mahiyette řu şekilde anlam vermektedir: “*Ne var ki şeytan onların meşakkatsiz/sıkıntısız yaşantılarının son bulmasına sebep oldu. Bunun üzerine Âdem’e, eşine ve şeytan’a şöyle buyurduk: Birbirinize dūřman olarak orayı terk edin. Bundan böyle siz insanlar çoğalıp yeryüzüne dağılacak ve sınırlı süreli ömrünüz boyunca orada hayat mücadelesi vereceksiniz.*”¹³³

Türkiye’de kelâmî düşünceyi neşvünema bulmasında büyük emekleri olan üstad Hüseyin Atay ise, kişisel görüşünü geleneksel algının Cennet formu üzerinden değil, Yüce Allah’ın kâinat âyetleri olan sünnetullah yasaları üzerinden fonksiyonel hâle getirmiştir. Ona göre, Âdem’in yaratılışı konusunda Kur’an âyetlerinde dile getirilmiş olan Cennet algımızın yeniden dizayn edilmesi ve ilgili âyetteki bildirim yeryüzünde yönetici olarak yaratılmış olan insanın konulduğu yer olması gerekmektedir. Nitekim Atay, ilgili âyeti değerlendirirken yeryüzünde yönetici olarak yaratılmış olan insanın ilk olarak konulduğu yer, herkesçe bilinen Cennet değil, Âdem ve eşinin-Havva’nın yerleşim itibariyle buldukları dünyadaki herhangi bir yerdir.¹³⁴ şeklinde fikir beyan etmektedir. Bu yaklaşımıyla insanın sorumluluğunu öne çıkarmış olan Atay, aynı şekilde insanın yaptıklarından sorumlu tutulduğu mekânın da dünya hayatındaki bir yer, yani yeşillik içerisindeki bahçe-cennet olması gerektiğini söylemektedir.¹³⁵

III-Kitab-ı Mukaddes’te Âdem ve Onun Yaratıldığı Yer Olan Cennet Kavramı

Son olarak değinmemiz gereken bir husus daha vardır. O da vahiy geleneğinin önemli bir parçası olan Ehl-i Kitap kültüründe konunun nasıl algılandığı yönündeki düşüncelerdir. Zira insan düşüncesinin oluşum çerçevesi gereği yakın kutsallıkların birbirini etkiledikleri, hatta fikir ve algı dikte ettikleri görülmektedir. Müslüman kültürün uzun zamandan beri başının dertte olduğu *israiliyat* olgusu ise bu kadim geleneğin düşünce aktarımının tevârüs edilmesiyle şekillenmiş gibidir. Ancak garip bir şekilde Cennet algısı konusunda fikir serdetmiş olan kadim dinsel düşünce, bu konuda Müslüman kültürden çok farklı düşünmekte, deyim yerindeyse insanın yaratılış algısına daha yakın duran bilgiler de vermektedir. Aşağıdaki bölümde Ehl-i Kitap düşünsel geleneğinin Âdem’in yaratıldığı Cennet konusunda ileri sürmüş oldukları fikirlere değineceğiz.

Tevrat’a göre Hz. Âdem yaratıldıktan sonra Tanrı tarafından bir bahçe olarak vasıflanan Cennet’e konulmuştur.¹³⁶ Yine Tevrat’a göre Âdem’in ilk olarak yaratılmış olduğu “*Aden Bahçesi*” dünyadaki bir mekândır. Zira Âdem’in yaratıldığının düşünöldüğü semadaki “*Cennet*” kelimesi Tekvin’de kullanılmamıştır.

¹³³ Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali-Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, İstanbul 2011, s. 9.

¹³⁴ Hüseyin Atay, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Çevirisi*, Ankara 2008, s. 5.

¹³⁵ Atay, *age*, s. 5

¹³⁶ Tekvin, Bap, 2/25, 3/1-24.

Bunun yerine neredeyse bütün doğu dinsel geleneğinde kullanılmış olan “bahçe”¹³⁷ veya “Aden’de Bir Bahçe” ya da “Aden Bahçesi” ifade kalıbı kullanılmıştır.¹³⁸ Kitab-ı Mukaddes’in Tevrat formuna göre yaratılışı tamamlanan Âdem, sorumluluk yüklenebilecek bir evsafa eşi-Havva’yla¹³⁹ birlikte büyük bir özenle cennete konulmuş ve kalan yaşamlarını Yüce Tanrı’nın iradesi doğrultusunda idame ettirebilmeleri için onlara bazı direktifler verilmiştir. Denilebilir ki Âdem ve eşi, oradaki hayatları üzerinden emir ve yasak hükümleriyle muhatap olduğuna göre sorumluluk yüklenebilecek olgunluk yaşındaydı. Dahası onlar, çıplak yerlerini bilebilecek, yaptığına pişman olabilecek, hatta kendileri için düşman olan şeytani tanıyacak makamdaydı. Tıpkı onlarda olduğu gibi, iradenin ve tercihlerin olduğu yer dünya hayatıdır. Onun içindir ki Âdem ve eşi dünyada bir yerde yaratılmış olmalıdır. Nitekim öldükten sonra gidilecek olan Cennet ise dünyada yaptıklarımıza karşılık olmak üzere tasarlanmış olan sadece ödül yeridir. Bu yüzdendir ki Hz. Âdem’in mutlu bir şekilde yaşadığı cennetten çıkıp sıkıntı çekeceği ve cennet gibi olmayan dünyadaki bir yere inmiş olması onun yaptığına karşılığıdır. Mamafih bu dünyevî algının destekleyicisi olan kutsal bildirimler ise, Tevrat’ta şu şekilde dile getirilmiştir:

*“Ve Rab Allah şarka doğru Aden’de bir bahçe dikti; ve yaptığı adamı oraya koydu. Ve Rab Allah görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı, ve bahçenin ortasında hayat ağacını, ve iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden’den bir ırmak çıktı; ve oradan bölündü ve dört kol oldu...”*¹⁴⁰

Kitab-ı Mukaddes geleneğinin diğer kolu olan Hıristiyanlıkta ise Âdem, insanlığı temsil eden ve topraktan yaratılan sembolik bir varlık olarak algılanmıştır.¹⁴¹ Kutsal Kitap kültürünün dönemsel geleneklerden ayrı

¹³⁷ Tekvin, Bap, 2/8.

¹³⁸ Tekvin, Bap, 2/10. Âdem’in yaratıldığı Cennet’i tasvir eden “Aden” kelimesi hakkında çeşitli görüşlerin olduğu bilinmektedir. Buna göre Babil dilinde “Edinu” veya “Adenu” kelimesinden alınan “Aden”(Eden) kelimesi, İbranice’de “tat”, “zevk” ve “bozkır” anlamında kullanılmıştır. Bunun içindir ki insanlığın atası olan Âdem’in ilk ikametgâhı, “bahçe” ya da bahçeden daha mükemmel bir yer olarak kabul edilmiştir. Erdem, *age*, s. 31.

¹³⁹ Âdem’in eşi Havva ise İbranice’de hayat anlamına gelen “hay” veya “hayay” kökünden gelmiştir. Kelime bu kullanımıyla “her canlı varlığın-insanın annesi” anlamındadır. Bilindiği gibi Havva kelimesi Kur’an’da geçmez. Onun yerine Âdem ile birlikte yaratılmış olan kadını belirtmek için “eşi” tesmiyesi geçmektedir. Bakara, 2/35, A’raf, 7/22, Tâhâ, 20/121. Erdem, *age*, s. 35.

¹⁴⁰ Tekvin, Bap, 2/8-11.

¹⁴¹ Yaratılış, Bap, 2/7, Erdem, *age*, s. 57.

düşünülemeyeceği hesaba katılırsa,¹⁴² ilgili bildirimlerin vahyin dönüşmüş şekilleri olduğu daha iyi anlaşılabilir. Bilindiği kadarıyla Hıristiyanlıkta da Âdem'in yaratıldığı yer dünyadadır ve bu yer dünyanın merkezi olan Golgata tepesidir.¹⁴³ Hıristiyan ilahiyatçılarından nakledilen bilgilerin odak noktasını, Âdem'in içine konulduğu cennetin dünyada olduğu görüşü teşkil etmektedir.¹⁴⁴ Onlara göre Havva yaratılana kadar cennette yalnız kalan Âdem, eşinin kendisine katılmasını beklediği bu süre zarfında çıplak yaşamıştır.¹⁴⁵ Yine Kitab-ı Mukaddes'e göre Kıyamet'ten sonra gidilecek yer olan Cennet, kötü fiillerin işleneceği bir yer değildir.¹⁴⁶ Onun içindir ki dünyadaki başka bir yere geçmeden önce Âdem de orada utanma hissi duymadan yaşamıştır.¹⁴⁷ Sonuç olarak ifade edilebilir ki Kutsal Kitap kültürünün gerek Yahudilik, gerekse de Hıristiyanlık versiyonu Âdem, Havva ve Cennet algısını daha ziyade dünyadaki bir mekân üzerinde halkedilmiş olan unsurlar olarak örme eğilimindedir.¹⁴⁸ Görüldüğu kadarıyla onların bu yaklaşımı, yarı vahiy materyalleri ve yarı rivayet kültürü üzerinde şekillenmiş olan dinî gerçeklikler üzerinde inşâ edilmiştir. Zira ilgili dinî cemaatlerde dinsel geleneğin kutsallık formu içerisinde algılandığı hususu da gözden uzak tutulmaması gereken bir yaklaşım tarzıdır.

Kalkış noktaları itibariyle birbirlerinden hayli farklı olan dinsel algıların, yaptıklarından bütünüyle sorumlu olan bir insan modelinin yalnızca dünya üzerinde gerçekleşeceği noktasındaki konsensüsü, yaratılışın ayrıntıları dışarıda bırakılacak olursa bizlere de daha doğru bir yaklaşım gibi gelmektedir. Bu yüzdendir ki insanlığın model atası olan Âdem'in yeryüzünde yaratılmış olmasının geleneksel algının ileri sürdüğu şekilden daha doğru olacağı konusunda paralel algıların oluşmuş olması, konu hakkındaki tartışmaların seyrine de olumlu bir katkı sunabilecektir.

SONUÇ

İslâm düşüncesi, Yüce Allah'ın dış dünyadaki âyetleri olan yaratılış kanunları ile Kutsal kitaplardaki âyetleri olan vahiy metinlerinin uyumu ve dengesi üzerinden anlaşılacak durumundadır. İslâmî paradigmaya göre bu iki ilke arasında asla çelişik bir durumdan bahsedilemez. Onun için düşünen beyinlerin bu çelişmezlik ilkesinden hareket etmek zorunda oldukları açık bir hususiyettir. Diğer bir deyişle bu düşünenin baskın ideolojisi, Tanrı'nın sözleri olan vahiy ile Tanrı'nın yasaları olan tabiat kanunları arasındaki mutlak çelişmezlik ilkesidir. Kişi veya toplumlar çevrelerini

¹⁴² *Hıristiyanlık Tarihi*, İstanbul 2004, s. 17.

¹⁴³ Erdem, *age*, s. 63.

¹⁴⁴ Erdem, *age*, s. 65.

¹⁴⁵ Tekvin, Bap, 2/18, Eyüp, Bap, 1/21.

¹⁴⁶ Tekvin, Bap, 2/15.

¹⁴⁷ Tekvin, Bap, 2/15- 25.

¹⁴⁸ Wayne Grudem, *Hıristiyan İlahiyatı*, İstanbul 2005, s. 132, 291, 497, Turgay Üçal-Derek Malcolm, *Ahlâk-Kutsal Kitap'a Göre Etik*, İstanbul 2003, s. 76-78.

algılarken bu durumu dikkate alarak gözlem yapmak durumundadırlar. Klâsik gelenekte olduğu gibi önceliği vahyin dilsel bildirimlerine verip, tabiatın genel kanunlarını göz ardı eden bir tutumun İslâmî ve Kur'anî olmadığı ortadadır. O yüzdendir ki uzun zamandan beri Yüce Allah'ın sözlerini, yine Yüce Allah'ın kanunları hilafına anlama üzerinde tesis edilmiş olan bir kültürün içerisinde yaşıyoruz denilebilir.

Dahası, İslâm düşüncesi hakikati tekelinde bulunduran bir yetki merkezi, yani dinsel otorite tanımaz. Ona göre beşerî olan her şahıs ve kurumun kendi çapında hata yapma lüksü vardır. O yüzdendir ki başta Ehl-i Sünnet omurgası olmak üzerinde benzeri düşünce odaklarının fikriyatından yükselen her düşünce kırıntısı, mutlak manada İslâm'ın kendisi olarak algılanamaz. Beşerin her türlü üretiminin mutlak hakikat içermediğini deklere etmiş olan Kur'an ya da Kur'anî tutum dediğimiz bilimsel algı, sünnetullah yasaları muvacehesinde mevcut durumu değerlendirmek şöyle dursun, aynı zamanda gelişim yasaları çerçevesinde sürekli değişebilen bir dünya algısının peşinde koşmamızı da salık vermektedir. Bu nedendir ki sürekli hakikatin peşinde koşan dinamik bir İslâm kültürü vücuda getirilmiştir.

Âdem konusunda mevcut algının değişmesi gerekmektedir. Zira insanın yaratılış basamaklarını dile getiren kültürel anlatımların hiçbiri ne vahyin açık desteğini alabilmiş, ne de sünnetullahın herkesçe kavranabilir yapısal kurallarıyla izâh edilebilir bir içerikle sunulmuştur. Nitekim insanlığın ilk atası olan âdem'in çoğalma serüveni de buna örnek olarak gösterilebilir. Anlatıya göre Hz. Âdem ve Eşi evlilikleri sonrasında her bâtında dünyaya getirmiş olduğu çocuklarının çapraz evliliğiyle çoğalmışlardır. Bir kereye mahsus olmak üzere kardeş evliliğine izin veren Yüce Rabbimizin dileği bu yönde tezâhür etmiştir.¹⁴⁹ Tıpkı ele aldığımız konudaki gibi yaratılış kanunlarıyla uyumlu olmayan bu bilginin kaynağı Kur'an değil, geleneksel kırıntılardır. Ancak Müslüman kültür, bu gibi geleneksel açıklamaları temel veri kabul edip, bunların üzerinde yorumlarda bulunmuştur.

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *age*, s. 20. Garip bir şekilde rivayet kültürünü önceleyen Müslüman düşünce geleneği, esas itibarıyla sünnetullah yasaları kapsamında olan üremenin biyolojik kanunlarını gözardı ederek *raf ömrü tükenmiş* fikriyata bel bağlamış gibidir. Bu konuda israiliyat dediğimiz kadim mitoslardan da büyük ölçüde nemalanmış olan bu gelenek, özellikle yaratılış konusundaki kanaatleri yüzünden Yüce Allah'ın tabiatın matematiksel dili mesabesinde kurgulamış olduğu pozitif bilimin açık verileriyle ters düşen bir dinsel algı içerisinde olduğu görülmektedir. Kanaatimizce Müslüman muhayyileyi tarihin dışına sürüklemiş olan bu ilkel algının terki, esas olarak tabiat yasalarının da en az Kur'anî ifadeler kadar ilahî bildirimler olduğunun kabulünden geçmektedir. Yaşanan hayatın devingen hâlde olan bütün kuralları, tıpkı vahiy mahsulü olan diğer ilahî mesajlar gibi Yüce Allah'ın değişmez birer yasası olduğu kabul edildiği zaman, din, akıl ve bilimin ortak sonuçlarını ilgili düşünsel gelenekte daha tutarlı bir şekilde takip edebileceğiz.

Onlara göre Âdem ve Cennet olgusu da bu Şekilde anlaşılmalıdır. Hlusa, yaratılışın biyolojik yasalarına da uygun bir Şekilde cereyan etmiş olan Yüce Allah'ın bir yaratılışta X sayıda erkek ve X sayıda kadın (X sayıda Âdem ve X sayıda Eşi) yaratma opsiyonunu devre dışı bırakan her eğilim, aynı zamanda Peygamber olan Âdem'in bu X'ler arasından Őeçilmiř olan birisi olma ihtimalini göz ardı ettiği müddetçe, bu Şekilde kültürel kakafoni içerisinde bocalayıp duracaktır.

Kanaatimizce klâsik Müslüman kültürün ileri sürmüş olduğu Âdem ve Cennet algısı beraberinde pek çok sorunu da kültür dünyamıza sokmuş gibidir. Çalışma esnasında da ifade edildiği gibi insanın semadaki Cennet'te yaratılmış olduğunu ve işlediği günâh yüzünden dünyaya indirildiği tezi, hem vahiy bildirimlerine, hem de sünnetullah yasalarına tezat bir algının gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu yüzden mevcut algının kevnî yasalar çerçevesinde revize edilip, insanın yaratılış gerekçesi olan *yeryüzünün halifesi* görev alanına uygun olarak yeniden ifade edilmesi gerekmektedir. Yoksa Yüce Rabbimizin kodifiye etmiş olduğu iki bildirim alanındaki büyük tezatlığın ilelebet sürmesi gibi fikrî bir yapılanmanın kapsı ardına kadar açılmış olacaktır. Hâlbuki iki yapı arasında değil çelişki, tamamen bir uyum hâli gözlenmektedir. O nedenledir ki tıpkı bu konuda olduğu gibi, herhangi bir konuda tanımlamalarda bulunan vahiy metinlerini değerlendirirken hayatın dinamik kurallarını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Bize göre insanlığın atası olan âdem yani insanoğlu, hesabının geçerli olduğu dünyada yeşillik bir yerde yaratılmıştır. Onun yaratıldığı yeri ifade eden Cennet tanımlaması ise, öldükten sonra dl babında dâhil olunacak olan semadaki Cennet'i değil, dünya üzerindeki bir mekn tavsif etmektedir. Zaten insanın yaratılış projesinde dile getirilmiş olan yeryüzünden sorumlu varlık olan halifenin anlamı da budur. Ayrıca *lml* nitelikte var edilen kişilik olan insanın sürdürebileceği yaşam koşulları, bilebildiğimiz kadarıyla mevcut Cennet ortamında geçerli değildir. O yüzdedir ki öldükten sonra girebileceğimiz semadaki Cennet'e bu boyutlarda değil, yeniden yaratılışı gündeme alacak olan farklı Şekil ve boyutlarda girebileceğiz. Bugünkü bilimsel bulgulara göre atmosferi olmayan bir mekânda insanoğlunun halkedilmesi de mümkün değildir. Zira beşerin sağlıklı bir Şekilde yaşamasının gerekli olduğu yeter koşulların var edilmesi, asla bir lütuf olarak görülmemelidir. İnsana farklı yaşam alanları açacak olan böyle bir ortamın yaratılması ise Yüce Rabbimizin insanı yaratırken üzerine aldığı kesin bir taahhüttür. Yoksa insanın hesabından bahsedilemez.

Netice-i kelâm olarak ifade edilebilir ki, ilk yaratılıştan bahseden Kur'an ifadelerin temsili bir veçhesi de vardır. Ayrıca ilgili âyetlerde dile getirilmiş olan cennet lafzı, geleneksel anlam kümelerinin dışında, insan sorumluluğuyla bağdaşır Şekilde anlaşılmalıdır. Dahası, yaratılışın bidayetinde bahsedilen Âdem ve Eşi'nin insanlığın atası olan âdem-insan olma ihtimali çok yüksektir. Daha sonra elçilik vazifesi verilmiş olan Hz. Âdem ile bu âdem'in farklı kişilikler olması

gerekmektedir. Hem insan cinsini temsil eden âdem'in yaratılış formu itibariyle bu yaklaşımın daha mantıklı olduğu görülmektedir. Çünkü beşerin hayatiyet bulduğu her ortamda sorumluluğa dayalı bir hesabın da olduğu varsayılmıştır. Onun içindir ki beşerin atası olarak kabul edilmiş olan âdem'in yaratılışı, hem iradenin, hem de hesap ve kitab'ın olduğu bu dünya üzerinde olmuş olmalıdır. Kanaatimizce *İlk Günâh Kıssası* da denilen bu anlatının esas olarak beşerin günâh işleyebilme yeteneğini kadim gelenekteki figürler üzerinden gündeme taşıdığı kabul edilirse, Kur'an'ın meramına daha uygun bir fikriyatın doğması işten bile değildir. O nedenle ki Kur'anî anlatıların beşeri kuşatan bir tarzda dizayn edilmiş olan tabiat yasalarını devre dışı bırakan anlatım versiyonlarına yine Kur'an'ın kalıcı ifadeleriyle somut katkılarda bulunmak durumundayız. Yoksa Kutsal Kitabımızın da hiç önermediği bir çıkarım olan din-bilim çatışmasının kaynağını yine Kur'an ifadeleri üzerinden tetiklemiş oluruz.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009
- Aliyyül-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Y. Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.
- Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara 2009.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Çevirisi*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara 2008.
- Atik, M. Kemal-Bardakoğlu, Ali-Kırca, Celal-Polat, Selahattin-Toksarı, Ali, *İslami Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Bağdadî, Abdu'l-Kahir, *Kitab Usûlu'd-Din*, Daru'l-Medine, Beyrut 1928.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (I-XXI), Bayraklı Yayınları, İstanbul 2007.
- Buharî, Ebu Abdullah İsmail, *el-Câmius-Sahih*, (I-VIII), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Bütî, M. Said Ramazan, *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi-İslâm Akaidi*, çev. M. Yolcu, H. Altınalan, Madve Yayınları, İstanbul 1986.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebul-Meâlî Abdülmelik, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavati-il-Edilleti fi Usûli'l-İtikâd*, thk. E. Temîm, M. Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1996.
- İnanç Esasları Kılavuzu-Kitâbü'l-İrşâd*, çev. A. Bülent Baloğlu, S. Yılmaz, M. İlhan, F. Sancar, TDV Yayınları, Ankara 2012.
- Davudoğlu, Ahmed, *Bülüg'ül-Meram Tercüme ve Şerhi-Selamet Yolları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1965.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı Azam, *el-Fıkhü'l-Ekber*, "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri" içinde, çev. Mustafa Öz, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1981.
- Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Mustalahati ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, thk. A. Derûşî, M. Mısıfî, Muessese Risale, Beyrut 1993.
- Ebu's-Suûd Efendi, Şeyhulislâm, *Tefsîru'l-Allâme Ebi's-Suûd/ İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (I-V), Daru'l-Fikr ty., ts.

- Ece, Hüseyin K., *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Erdem, Mustafa, *Hazreti Âdem-İlk İnsan*, TDV Yayınları, Ankara 1994.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı/Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2000.
- Eliaçık, R. İhsan, *Nuzul Sırasına Göre Yaşayan Kur'an-Türkçe Meal/Tefsir*, İnşa Yayınları, İstanbul 2008.
- Eş'arı, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'n-Nefais, Beyrut 1994.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Gölcük, Şerafettin, *Kur'an ve İnsan*, Esra Yayınları, Konya 1996.
- Grudem, Wayne, *Hıristiyan İlahiyatı-Hıristiyan İnancının Temel Öğretileri*, çev. Levent Kınran, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2005.
- Halefullah, Muhammed Ahmed, *Kur'an'da Anlatım Sanatı-el-Fennu'l-Kasasî*, çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman el-Ferahîdî, *Kitabu'l-Ayn*, Dar'u İhyâu't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2005.
- Hasan Basrî, *Tefsîru'l-Hasan Basrî*, (I-II), thk. M. Abdurrahim, Daru'l-Hadis, Kahire ts.
- Hıristiyanlık Tarihi*, çev. S. Sel, L. Kınran, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Harîz, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1994.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, (I-IV), thk. M. Salih eş-Şayîğ, Riyad 1993.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah ed-Dineverî, *el-Maârif-Nebiler ve Sahabiler'in Sîreti*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul ts.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl, *Lisanu'l-Arab*, (I-XVIII), Beyrut 1988.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, Bir yayıncılık, İstanbul 1984.
- İsfehânî, Ragıb, *Müfredât Elfazı'l-Kur'an*, thk. S. Adnan Davûdî, Beyrut 1992.
- Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekeçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2005.
- Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit-Tevrat ve İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1981.
- Kurtubî, Abdullah Muhammed b. Ahmed el- Ensarî, *el-Cami'u Li Ahkâmi'l-Kur'an*, (I-X), Dâr'u İhyau't-Türasil Arabî, Beyrut 1995.
- Kutup, Seyyid, *Fizlâl-il-Kur'an*, (1-16), çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1977.

Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed, *Risâletü'l-Akaid*, “Akâid Risâleleri” içinde, haz. Ali Nar, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.

Te'vilatü Ehli's-Sünne-Tefsiru'l-Mâturîdî, (I-X), Mecdî Basillum, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 2005.

El-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*, (1-4), çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul 2011.

Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimü'l-Kur'an/Kur'an'ın Anlam ve Tefsiri*, (1-7), çev. M. Han Kayanî, Y. Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Ünal, H. Aktaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, (I-III), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Neseî, Ebu'l-Berekat Abdullah İbn Ahmed, *Tefsiru'n-Neseî-Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, (I-IV), thk. M. M. eş-Şa'ar, Daru'n-Nefais, Beyrut 2009.

Neseî, Ebu'l-Muîn, *Bahrü'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, çev. İsmail Hakkı Uca, Mustafa Akdedeoğulları, Can Kitabevi, Konya 1978.

Okuyan, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2013

Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Âhiret Süreci, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali-Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1991.

Öztürk, Yener, *Yeni Bir Yorumla İslâm İnanç Esasları*, Işık Yayınları, İstanbul 2003.

Parlak, Salih, *Bilgi Toplumuna İçin Kur'an-ı Kerim Meâl-Tefsiri*, 2001 Yayınları, İstanbul 2008.

Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Din*, thk. Hans Peter Lins, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2011.

Ehl-i Sünnet Akaidi, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayihan Yayınları, İstanbul 1994.

Razî, Fahrettin, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihü'l-Gayb*, (I-XXXIII), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

Sâvî, Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Malikî, *Cevheretü't-Tevhid Şerhi*, çev. M. Acat, M. Beytullah Acat, Kalkan Matbaası, Ankara 2010.

Semerkandî, Ebu'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Hakîm, *Es-Sevâdu'l-Azam*, çev. Ali Rıza Kaşeli, Furkan Yayınları, İstanbul ts.

Şeriati, Ali, *Hubût-Yeryüzüne İniş*, çev. M. Şayir, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, (1-5), Beyan Yayınları, İstanbul 2012.

Tabatabâî, Allâme Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'an*, (I-XXII), Muessesetu'l-Âlemî li'l-Matbûât, Beyrut 1997.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî/Camiu'l-Beyan fî Te'vili'l-Kurân*, (I-XII), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Tabresî, Ebu Ali el-Fazl b. Hasan, *Mecmeu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, (I-X), Dâru İhyau't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1992.

Taftazânî, Sadeddin, *Şerhu'l-Akaid-Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları İstanbul 1982.

-
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa, *es- Sünen*, (I-V), İstanbul 1981.
- Türcan, Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2006.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991.
- Ûşî, Şeyh Ebû Hasen Sirâceddin Ali b. Osman, *Emâli Şerhi-İslâm Akaidi/Mâturidî Akâidi*, (I-III), çev. Şahver Çelikoğlu, Marifet Yayınları, İstanbul 2011.
- Üçal, Turgay-Malcolm, Derek, *Ahlâk-Kutsal Kitap'a Göre Etik*, Babylon Yayınları, İstanbul 2003.
- Ünal, Ali, *Allah Kelâmı Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Define Yayınları, İstanbul 2010.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, (I-X), Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Yeşil, Şemseddin, *Füyuzat-Kur'an-ı Mübîn'in Meâlen Tefsiri*, (1-7), Yaylacık Matbaası, İstanbul 1984.
- Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, (1-14), Anadolu Yayınları, İstanbul 1991.
- Zamahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki Ğavamizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavili fî Vücûhi't-Te'vil*, (I-IV), thk. Mustafa H. Ahmed, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1987.